

DİYÂR-I BEKR BÖLGESİNİN MOĞOL HÂKİMİYETİNE BAĞLANMASI

CONNECTION OF DIYAR-I BEKR REGION TO THE MONGOL DOMINATION

İbrahim GÜNEŞ

Öz

13. yüzyılın başlarından itibaren tüm dünyayı derinden sarsan Moğol istilası, kısa bir süre sonra Anadolu'yu vurmuş, hemen ardından da güçlü Moğol müfrezeleri Suriye ve el-Cezire bölgesindeki birçok yerleşim yerini yerle bir etmişlerdir. Moğollar, büyük hasımları Celaleddin Harezşah'ı takip ederken kendilerini Diyar-ı Bekr bölgesinin içinde bulmuşlardır. Bu andan itibaren muhtelif zamanlarda kısa süreli akınlar düzenleseler de Hülegü'nün Bağdat seferine kadar bölgede ciddi bir tahribata neden olmamışlardır. Nitekim bu seferler daha çok yağma akınları olarak dikkat çekmektedir. Fakat 1258 yılından itibaren Hülegü'nün oğlu Yeşmut komutasındaki İlhanlı ordusu, Amid, Meyyâfârikîn, Mardin'i şiddetli bir muhasaradan sonra zapt etmiştir. Özellikle Amid ve Meyyâfârikîn gibi sadece bölgenin değil İslam coğrafyası içerisinde de müstesna bir yer edinen iki şehir bu süreçte büyük bir yıkım yaşamıştır. Söz konusu sürecin hem bölge tarihi hem de Anadolu tarihi için mühim etkileri olmuştur. Bu çalışmada da İslam coğrafyasının önemli bölgelerinden olan Diyar-ı Bekr'in Moğol hâkimiyetine giriş süreci ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Diyar-ı Bekr, İlhanlılar, Amid, Meyyâfârikîn, Mardin, Hısn-ı Keyfa

Abstract

The Mongol invasions, which shook world deeply in the thirteenth century, hit Anatolia in a short time. Powerful Mongolian raiders destroyed many settlements in Syria and al-Jazeera region. While the Mongols were following their great adversary Celaleddin Harezshah, they found themselves in the Diyarbakir Region. Even though they organized short-term raids at various times since then, they did not give serious damage to the region until Hülegü's Baghdad campaign. As a matter of fact, these expeditions are regarded as looting raids. However, the Ilhanid army under the command of Yeşmut, son of Hülegü, captured Amid, Meyyafarikin and Mardinas of 1258 after a severe siege. Amid and Meyyafarikin, the two cities which hold an important place not only for the region but for the whole Islamic world, suffered a great destruction in this process. This process had important consequences for the history of the region and Anatolia. In this study, the invasion of an important region of the Islamic world at the time, Diyarbakir, will be analysed in detail.

Keywords: Diyar-ı Bekr, İlkanids, Amid, Meyyâfârikîn, Mardin, Hısn-ı Keyfa

* Dr., Muğla / Türkiye, ibrahimgn02@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2080-8870

Giriş

Orta Çağ kaynaklarının, Mezopotamya'nın kuzey bölümü olan el-Cezire bölgesini 9. yüzyıldan itibaren Diyâr-ı Rebîa, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr olmak üzere üç kısma ayırdığı görülmektedir.¹ El-Cezîre'nin üçüncü ve en küçük kısmı olup çalışma sahamızın muhitini oluşturan bölge ise Diyâr-ı Bekr'dir. Burası ismini Arap asıllı Bekrî aşiretinin atası Bekr b. Vâil'den almıştır. Büyük Rebîa kabilesine bağlı Bekr b. Vail kolu, asıl yurtları olan Bahreyn ve Yemame bölgesinde yaşarken İslâmiyet'in zuhurundan kısa bir süre önce artan kabile savaşları ve çekişmelerinenediyle Mezopotamya'ya doğru göç etmiş ve ilk İslam fetihleriyle birlikte el-Cezîre'nin doğu ve kuzeyine doğru yayılmıştır.² Diyâr-ı Bekr, aşağı yukarı bölgenin kuzey kesimine ya da yukarı Dicle yöresine tekabül etmektedir. Sınırları kabaca kuzeyde Güneydoğu Anadolu Torosları'nın oluşturduğu çizgi ile batıda, Çermik, Karacadağ ve Derik'e, güneyde Mardin ve Tür Abdin bölgesi³, doğuda da Dicle'nin güneye doğru akarak yardığı vadi ile Siirt'ten Hizân'a kadar uzanan bir coğrafyayla çevrildiği alana denk gelmektedir.⁴ En önemli şehirleri ise Amid, Mardin, Meyyâfârikîn, Hısn-ı Keyfâ ve Erzendir.⁵

Diyâr-ı Bekr'in İslam hâkimiyetine girmesinin akabinde, bölgede yer alan aşiretler arasında siyasi mücadelelere ev sahipliği yapmış, sırasıyla da Hamdâniler ile Mervaniler'in kontrolüne girmiştir. Fakat bölgenin 11. yüzyıldan itibaren Orta Asya'dan yoğun bir Oğuz göçüne ev sahipliği yaptığı görülmektedir. Oğuzlar, Kafkas toprakları üzerinden gelip bölgede kısa bir süre tahribata neden olmuşlarsa da bu göçebe kitleler bölgenin yerel güçleri tarafından geri püskürtülmüşlerdir.⁶ Fakat Türklerin asıl fetih dalgası Selçuklular devrinde başlamış ve bölgenin sahibi Mervaniler

- 1 Makdisî, *Ahşenü't-Takasim fi Marifetü'l-Ekalim*, nşr. M.J. de Goeje, Leyden 1877, s. 137; İstahrî, *Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memalik*, nşr. M.J. de Goeje, Leyden 1927; İbn Havkal, *Süretu'l-Arz*, nşr. M.J. de Goeje, Leyden 1874, s. 137-138; el-İdrîsî, *Nüzhetu'l-Müşâtâk*, II, Beyrut 1989, s. 655; Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Büldân*, nşr. M. Reinaud, Paris 1840, s. 273; Yakut el-Hamavî, *Mucemü'l-Büldân*, II, Beyrut 1977, s. 561-562; İbn Şeddâd, *el-Alâku'l-Hatira fi Zikri Ümerai Şam ve'l-Cezire*, III/I, nşr.Y. Abbare, Dimaşk 1978, s. 4-5; Zekeriyâ Kâzvinî, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut 1960, s. 351.
- 2 J. Schleifer, "Bakr b. Vâil", *İslam Ansiklopedisi*, II, (1979), s. 454-458; A. Önkal, "Bekir b. Vâil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, V, (1992), s. 362-363; Adnan Çevik, *XI-XIII Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2002, s. 63-65.
- 3 Tür Abdin hakkında bk. Adnan Çevik, "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresinin (Tur Abdin) Tarihi Coğrafyası", *Makalelerle Mardin*, I, İstanbul 2007, s. 105-140.
- 4 Dimaşkî, *Cosmographie*, nşr. M.A. F.Mehren, Saint-Petersbourg 1866, s. 191-192; Çevik, *agt.*, s. 67-70.
- 5 Söz konusu dönem ve dönemin idari taksimatı hakkında Adnan Çevik'in yaptığı tetkikler kâfi derecededir. Biz bu nedenle şehirlerin özellikle lokalizasyonları ve tarihi seyirleri hakkında yapılan tartışmalara fazla girmeden genel bir bilgi vermekle yetineceğiz. Bu münasebetle bk. Çevik, *agt.*, s. 63-170; a.mlf., "X-XIV. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları*, XXXIII, İstanbul (2009), s. 35-64.
- 6 Bu süreç hakkında bk. el-Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, çev. A. Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1988, s. 4-6; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, XV, nşr.M. M. Abdülkadir Ata, Beyrut 1995, s. 290 vd; İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil fi't Tarih*, çev. Abdülkerim Özeydin, IX, Bahar Yayınları, İstanbul 1989, s. 295-302; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyinamesi (952-1136) ve Papaz ve Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant Andresyan, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2000, s. 82-83; Ebu'l-Farac, *Ebû'l-Farac Tarihi*, I, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1999, s. 295; Adnan Çevik, "XI. Yüzyıl Ortalarında Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Oğuz Topluluğu: Irak Oğuzları", *Journal of Turkish Studies*, [In Memoriam, Şinasi Tekin I], XXXI/I, (2007), s. 195-205.

kendilerine boyun eğmişlerdir.⁷ Bu tarihten itibaren bölge her ne kadar Selçuklulara tabi olarak Mervaniler elinde kalmışsa da Sultan Melikşah devrinde tamamı ile Selçukluların kontrolüne girmiştir.⁸ Melikşah'ın ölümü ile başlayan ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu büyük oranda sarsan taht mücadelesi sırasında Suriye Selçukluları hükümdarı Tutuş, bölgeyi kısa bir sürede ele geçirmeye muvaffak olmuş, fakat vefatının ardından bölge Artukluların kontrolüne girmiştir. Bu tarihten itibaren bölge sık sık el değiştirmiş, yaklaşık üç yüz yıl kadar da Artukluların kontrolünde kalmayı başarmıştır. Bu dönemde Artuklular, uzun bir süre Zengiler, Eyyübîler ve Anadolu Selçukluları arasında denge siyaseti takip ederek varlıklarını korumayı başarsalar da tüm dünyayı kasıp kavuran Moğol istilasının bölgeye ulaşması uzun sürmemiştir.

1. Diyâr-ı Bekr Bölgesine İlk Moğol Akınları

Moğollar, 1231 tarihinde Celâleddin Harezşah'ı takip amaçlı Cibal, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da bir hayli mevkiyi yakıp yıktıktan sonra, Anadolu'nun doğu kısmına bir askerî sefer düzenlemişlerdir. Bu sefer her ne kadar yağma amaçlı olsa da Anadolu ve Diyâr-ı Bekr hudutlarında iyice hissedilen Moğol istilasının ilk fiili merhalesi olmuştur.

Celâleddin Harezşah, 1230 Yassıçemen yenilgisinin ardından Azerbaycan'da Moğollar karşısında tutunamadığından, 1231 yılında Ahlat'a gelmiş ve Eyyübî hükümdarı el-Melikü'l-Eşref'ten yardım istemiştir.⁹ İbnü'l-Esir, Celâleddin Harezşah'ın Ahlat önüne geldikten sonra şehre naibini göndererek "Biz sizinle ne savaşmaya ne de size eziyet vermeye geldik. Biz maalesef şu şehrimize giren, bize doğru gelmekte olan büyük düşmandan korkumuzdan dolayı buralara gelmiş bulunuyoruz" haberini iletliğini rivayet eder.¹⁰ Bunun yanında müellif Celâleddin Harezşah'ın Ahlat üzerinden yoluna devam edip Diyâr-ı Bekr bölgesine gitmeyi kararlaştırdığını ekleyerek bu münasebetle buradan da Bağdad'a gidip halifeden Moğollara karşı yardım talep etmeyi düşündüğünü bildirmektedir.¹¹ Lakin el-Melikü'l-Eşref, Celâleddin Harezşah'ın bu teklifine yanaşmamıştır.¹² Bunun yanında Celâleddin Harezşah, Ahlat'a vardığı vakit

7 İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-taleb min Tarih-i Haleb*, II, nşr. Sami Dehhan, Şam 1968, s. 84-86.

8 İbnü'l-Ezrak, *Mervani Kürtleri Tarihi*, çev. M. E. Bozarslan, İstanbul 1975, s. 203; İbn Kalânîsî, *Zeylü Tarihü'l-Dimaşk*, nşr. Amedroz, 1908, s. 114-117; İbnü'l-Esir, IX, s. 132-133; İbnü'l-Adim/Dahhan, II, s. 78-86; İbnü'l-Vâsıl, *Müferricu'l-Kurub Ahbar-ı Beni Eyyub*, nşr. H.M. Rabi, I, Kahire 1953, s. 12-14; Ebu'l-Farac, I, s. 330; Kalkaşandî, *Subh el-'Aşâ fî Sinâat el-İnşâ*, IV, Kahire 1913-1920, s. 316. Bu süreç hakkında bk. Ali Sevim, "Diyarbakir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması", *Atatürk Konferansları 1971-1972*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1975, V, s. 298-307.

9 İbnü'l-Esir, XII, s. 460-461; İbn Haldûn, *Tarih İbn Haldun, Kitâb el-'İber ve Divan el-Mübtedâ ve el-Haber fi Eyyam el-'Arab ve el-'Acem ve el-Berber ve men Asarahummin zev Sultân Ekber*, V, Beyrut 2006, s. 622.

10 İbnü'l-Esir, XII, s. 461.

11 İbnü'l-Esir, XII, s. 461; Reşidüddin, *Câmîü't-Tevârih*, nşr. E. Blochet, London 1911, s.31. Bu bilginin sahihliği noktasında şüphelerimiz bulunmaktadır. Nitekim Celâleddin Harezşah'ın hem babası hem de kendi döneminde Bağdad halifesi ile sürekli çatışma durumundaydı. Bu şekil bir hadise karşısında tutup Halifeden yardım bekleyeceğini beklemek güçtür. Zaten yukarda da dile getirdiğimiz gibi Celâleddin Harezşah yardım için ilk olarak Meliku'l-Eşref'e başvurmuştur.

12 Nesevî, *Siretü Celâleddin Mengüberni*, nşr. Mücteba Minuvî, Tahran 1986, s. 267; Nesevî, *Siretü Celâleddin*

Moğolların kendisini yakalamak için süratli bir şekilde ilerledikleri haberini almıştır. Amid yolunda iken muhtemel bir gece baskınının önüne geçmek için birtakım hazırlıklar yapmış, fakat Moğollar Ahlat civarını yağmalayıp¹³ Celâleddin Harezşah'ın Amid civarına doğru çekildiğini duyar duymaz da o tarafa doğru harekete geçmişlerdir.¹⁴

Celâleddin Harezşah, tek başına kaçabilmek için komutanlarının çoğuna yanından ayrılmasını emrederek Amid'e sığınmak için şehre doğru hızlıca at koşturmuştur. Fakat şehir ahalisinden kötü bir muamele görürken şehrin yanından ok ve taşlarla kovulunca da şehre girme ümidini yitirdikten sonra kendisine yetişen yüz askeri ile şehir önünden uzaklaşmak mecburiyetinde kalmış¹⁵, bilahare Meyyâfârikine sığınmak istemiş, fakat burada Kürtler tarafından öldürülmüştür¹⁶.

Moğollar, Celâleddin Harezşah'ı takip amaçlı giriştikleri bu seferle birlikte civar beldelerle uzun bir süre ilgilenmelerine rağmen Diyâr-ı Bekr bölgesine ilk defa ayak basmışlardır. Celâleddin Harezşah'ın Moğollar önünden Amid tarafına çekilmesi üzerine Moğollar Diyâr-ı

Mengübertî-Histoire Du Sultan Djelaled-Din Mankobirti, Fransızca çev. O. Houdas, Paris 1895, s. 397; Nesevî/Hamdî, s. 370-371. Meliku'l-Eşref'in bu teklifi kabul etmemesindeki en büyük sebebin Celâleddin Harezşah'ın daha önceki muvazenesiz siyaseti olsa gerek. Nitekim Celâleddin Harezşah çok iyi bir asker olmasına rağmen bir hükümdarda bulunması gereken birçok siyasi meziyetten yoksun birisiydi. Keza Celâleddin Harezşah'ın şahsiyeti hakkında bk. Hasan Geyikoğlu, "Harezşah Celâleddin Mengübertî'nin Şahsiyeti", *Türk Kültürü*, 410, (Haziran 1997), s. 371-380.

13 İbn Dokmak, s. 50.

14 İbnü'l-Esir, XII, s. 461; Cûzcânî, s. 387. Celâleddin Harezşah nereye giderse gitsin amansız düşmanları Moğolları da peşinden sürüklüyordu. Nitekim Selçuklu sultanı Alâeddin Keykubad'ın ısrarla Harezşah hükümdarını Anadolu hudutlarından uzak tutmasının sebebi kanaatimizce bu olsa gerektir.

15 Nesevî/Mînuvî, s. 275-276; Nesevî/Houdas, s. 407-408; Nesevî/Asım, s. 156; Nesevî/Hamdî, s. 379-390; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, II, Ankara 1988, s. 154; İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 462; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s. 43; Zekeriyâ Kâzvinî, s. 492; İbnü'l-İmâd, VII, s. 222. Amid halkının Celâleddin Harezşah'ı şehre alamamalarındaki asıl neden yukarıda da dile getirdiğimiz gibi Sultanın peşinden Moğolları da sürüklemesidir. Bu nedenle şehir Moğollardan korkacaklar ki Sultanı şehre almamışlardır.

16 Nesevî/Mînuvî, s. 278-280; Nesevî/Houdas, s. 408-414; Nesevî/Asım, s. 157-158; Nesevî/Hamdî, s. 381-383; İbn Nazif, *Târihu'l-Mansûrî*, nşr. Ebu'l-Iyd Dudu, Cezayir 1981, s. 227-230; İbnü'l-Esir, XII, s. 460-461; İbni Bibî, *el-Evamirü'l-Ala'ye Fi'l-Umuri'l-Ala'ye*, I, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 394; Cüveynî, II, s. 156; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târihi'l-ayân*, nşr. James Richard Jewett, VIII, Chicago 1907, s. 439-440; İbnü'l-Vâsil, IV, s. 314-318, 321-322; İbnü'l-Amîd, *Ahbar Eyyubiyin*, nşr. Claude Cahen, *Bulletind'Études Orientales*'den tıpkıbasım, Port Said tz, s. 17-18; İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 462-464; Reşidüddin/Bloch, II, s. 31-33; Ebu'l-Farac, II, s. 529-530; Vardan, "Türk Fütühat Tarihi", çev. Hrand D. Andreasyan, *Tarih Seminerleri Dergisi*, S. 1, İstanbul (1937), s. 224; Kiragos, *Vakayiname*, çev. Hrand D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Daktilolu Tercüme Eserler (nr. 0027), s. 9-10; Ebu'l-Fidâ, *Tarih Ebu'l-Fidâ, Muhtasar fi Ahbaru'l-Beşer*, nşr. Mahmud Deyyub, II, Beyrut 1997, s. 247-253; İbnü'l-Verdi, *Tarih İbnVerdi, Tetimme'ül Muhtasar fi Ahbaru'l-Beşer*, II, Beyrut 1996, s. 150; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s. 46; İbn Haldûn, V, s. 622; İbnTagribirdî, *en-Nucûm ez-Zâhire fi Mulûk Mîsr ve el-Kahire*, nşr. İ. Ali Tarhan-M. Mustafa Ziyade, VI, Kahire 1963, s. 275-276; İbnü'l-İmâd, VII, s. 228-230; Merhum Osman Turan, naaşın Meyyâfârikinde yer alan Sultan Türbesi'ne gömüldüğünü söylese de (Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2005, s. 393) muasır kaynaklarda bunu doğrulayacak herhangi bir kayda rastlanmadık. Nitekim Sibt İbnü'l-Cevzi, Sultanın öldürülmesini iki farklı rivayetle anlatır ki her iki rivayette de naaşın gizlice gömüldüğü yazılıdır (Sibt İbnü'l-Cevzi, VIII, s. 442-444). Nesevî ise naaşın nerede olduğunu söylemez; sadece kemiklerin gömüldüğünü yazmakla yetinir (Nesevî/Mînuvî, s. 279-280; Nesevî/Houdas, s. 413-414; Nesevî/Asım, s. 158). Kaynakların kifayetsizliği nedeniyle Sultanın o tarihte öldüğü veya öldürüldüğü de şüpheli olduğundan, hâlihazırdaki kaynaklara bakıp naaşın yeri hakkında bir tespitte bulunmak-en azından şimdilik-mümkün gözükmemektedir.

Bekr bölgesine büyük bir hışımla girmişler ve yukarıda da dile getirildiği gibi ani bir baskınla onun ordusunu dağıtmışlardır. Celâleddin Harezşâh'ın baskın alanından firar etmesi üzerine Moğollar yönlerini Amid, Mardin, Erzen ve Meyyâfârikîne çevirmişlerdir. İbnü'l-Esîr, o sıralarda Amid yakınlarından geçen birisinden naklettiğine göre şehir yakınlarında öldürülen insan sayısının 15.000 kişi olduğunu kaydeder ki söz konusu kayıt mübalağalı görünse de bölgedeki Moğol vahşetini anlamak için dikkate şayandır.¹⁷

Moğollar, Erzen ve Meyyâfârikîn havalisine girip buraları yağmaladıktan sonra Siirt şehrine doğru hareket ettiler. Şehrin önüne geldiklerinde Siirt halkı, Moğollara karşı büyük bir mukavemet gösterdi. Şehrin emîri annesinin tüm telkinlerine rağmen Moğollara karşı bir çıkış hareketinde bulundysa da annesi ile birlikte savaş alanında maktul düştü. Beş günlük muhasaradan sonra şehrin alınamayacağını anlayan Moğollar, halka aman vererek şehirlerine dokunmayacaklarını vaat ettiler. Fakat Siirt halkı kendilerine kanıp şehri teslim ettiklerinde ise Moğollar verdikleri sözü unutup şehirde tam bir kıyım gerçekleştirdiler. İbnü'l-Esîr, şehirden kaçan küçük bir grubun dışında halkının tümünün öldürüldüğünü yazar.¹⁸

Moğollar, Siirt'i tarumar ettikten sonra Tanza¹⁹ üzerine yürüyerek etrafı yağmalayıp şehir yakınlarındaki el-Kureşîyye Vadisi'ne girdiler. Kaynaklar, vadi yolunun dar ve sarp olması sayesinde Moğolların içeri sokulmadıklarını kaydeder. Bu münasebetle Moğollar, halktan bir hayli zayıat verdimişlerse de emellerine ulaşmadan geri çekildiler. Bilahare herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan bölgedeki birçok ahaliyi yağmaladılar.²⁰ Bunun ardından yollarına devam edip Mardin ahalisine girdiklerinde Artuklu hükümdarı Artuk Arslan maiyeti ile birlikte Düneysîr²¹ şehrinin iç kalesine çekilmek zorunda kaldı. Mardin şehrinin etrafı ise yağma edildi (1231).²² Moğollar, Mardin çevresinde fırtına gibi estikten sonra Nusaybin istikametinde hareket

17 İbnü'l-Esîr, XII, s. 462; İbn Dokmak, s. 48; İbnü'l-Kesir, İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, çev. Mehmet Keskin, XIII, İstanbul 1995, s. 259; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s. 43; Yafi'i, *Miratü'l-Cinan ve İbretü'l-Yakzan Ma'rife mayu'te bermin Havadis ez-Zaman*, nşr. Halil el-Mansur, IV, Beyrut 1997, s. 53; İbn Haldûn, V, s. 622; İbnü'l-İmâd, VII, s. 222.

18 İbnü'l-Esîr, XII, s. 462; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s. 43; İbnü'l-İmâd, VII, s. 222. Es'âd (Siirt)'in Moğollar tarafından yağma edilmesi ve bu yağma sırasında gösterdikleri acımasız hareketleri bölge hükümdarları ve halkı üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Bu nedenle Moğollar bu tarihten itibaren bölgede giriştikleri birçok seferde kimseden herhangi önemli bir mukavemetle karşılaşmamışlardır.

19 Tanza, günümüzde Siirt'in Erüh ilçesine bağlı Kavaközü köyüne tekabül etmektedir. Dicle Nehri'nin güney kısımlarında, Tell-Fâfân'ın doğusunda yer kurulmuştur. Bk. İbn Havkal, s. 219; el-İdrisî, II, s. 681; Yakut el-Hamavî, IV, s. 43-44.

20 İbnü'l-Esîr, bu hususta verdiği kayıt dikkate şayandır. Buna göre müellif "...onları engelleyecek, onlara mani olacak, onlara dur deyip karşılarına dikilebilecek hiç kimse yoktu" demekle dönemin İslam dünyasının halet-i ruhiyatını gözler önüne serer. Bk. İbnü'l-Esîr, XII, s. 462-463.

21 Bugün Mardin iline bağlı Kızıltepe ismi ile bilinen ilçe olup Orta Çağda hayli müstahkem bir şehir hüviyetindeydi. Tarihte şehir ismi ekseriyet Düneysîr şeklinde bilinse de (İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatra*, III/I, s. 249; İbn Hurdazbih, s. 95-96; el-İdrisî, II, 661-662; İbn Cübeyr, *Rihletü'l-İbn Cübeyr*, Beyrut [t.y.], s. 216-217; İbnü'l-Esîr, XII, s. 463) bir dönem Koçhisar şeklinde de kaydedilmiştir (Yakut el-Hamavî, II, s. 478). Bunun yanında Orta Çağda Düneysîr'de canlı bir kültür ortamı olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bk. İbn İlalmiş, *Kitabü'l-Tarihü Düneysîr*, thk. İbrahim Salih, Dımaşk 1392. Bu konu hakkında umumi bir mülâhaza için bk. Cengiz Tomar, "İbn İlamış'ın Hilyetüs-Seriyyîn min Havadissîd-Düneysîriyyîn Adlı Eserine Göre Artuklular Döneminde Düneysîr'de İlim Hayatı", *Artuklular*, II, Mardin 2007, s. 1-8.

22 İbnü'l-Esîr, XII, s. 462-463; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s. 43. Kaynaklarda Mardin'in yağma edildiği kayıtlı ise de

ederek şehir etrafında yağma hareketlerinde bulunup ahaliden birçok kişiyi boğazlamışlardır. Halk şehrin içine vardığında Moğollar burada fazla kalmanın manasız olacağını düşünmüş olmalı ki Sincar'a doğru hareket ettiler. O ana tanıklık eden İbnü'l-Esîr ve ondan nakil yapan bazı kaynaklar, Moğolların Sincar'a bağlı dağlarda yaşayan halkın mallarını yağmalamasının akabinde Habur'dan Araban'a kadar alanı da talan edip birçok kişiyi de katlettikten sonra geri çekildiğini kaydeder. Bu birlikten bir kısmı ana kuvvetten ayrılarak Musul istikametinde yollarına devam etmiş ve Nusaybin ile Musul arasında yer alan el-Mu'nise adında bir köyü yağmalamışlardır. Halkın çoğu yakınlarda bulunan kervansarayına çekilmişlerse de Moğollar tarafından katledilmekten kurtulamamışlardır.²³Söz konusu vahşetten kurtulabilen birisi ise o günü şöyle anlatmaktadır:

Köyde bir samanlıkta saklandım, beni görmediler. Fakat ben onları o samanlığın küçücük bir penceresinden görmekte idim. Onlar birine saldırıp öldürmek istediklerinde "Allah için, Allah için!" diye bağırıp durduğu halde mutlaka yine öldürüyorlardı. Bu köyün halkını tamamen kılıçtan geçirdikten sonra bütün mallarını alıp götürmüş, kadınlarını esir almışlardı. Atları üzerinde oynayıp dururken kendi dilleriyle şarkı söylüyorlar, bu arada " Allah için, Allah için!" lafını arada tekrar edip durarak bu kelimelerle alay ediyorlardı.²⁴

Bunun yanında küçük bir Moğol müfrezesi daha sonra Amid şehrine yakın Rum Nusaybin adıyla bilinen kasabaya vararak etrafı yakıp yıktıktan sonra ahalinin çoğunu boğazlamışlardır. Ardından tekrar Amid'e dönerek şehir üzerinden Bitlis istikametinde atlarını sürmüşlerdir. Halk ise sarp dağlara çekildiğinden büyük çoğunluğu kurtulabilmiş, fakat şehirlerin ateşe verilmesine mâni olamamışlardır²⁵.

Bitlis önlerinden çekilen Moğollar, Ahlat'a bağlı Bergiri'ye saldırarak şehri muhasara altına almışlar, ardından şehri almaya muvaffak olmuşlardır. Şehirde umumi bir katliam yaptıktan sonra da Erciş istikametinde birçok sahayı yağmalayıp şehir önlerine geldikten sonra burayı sert bir muhasara altına almışlar ve yine aynı şekilde şehri ele geçirmelerinin akabinde yerleşim yerlerinin büyük bir kısmını yağmalamışlar ve ahaliden birçok kişiyi katletmişlerdir (Eylül-Ekim 1231).²⁶

Moğolların Diyâr-ı Bekr bölgesinde yaptıkları büyük kıyım, başta bölge halkı olmak üzere birçok kimsenin dehşet içinde kalmasına neden olmuştur. Korku öyle bir hâl almış ki halk, Moğollar önünde herhangi bir mukavemet gösterememiştir. İbnü'l-Esîr, bir kişiden duyduğu bir rivayeti şu şekilde anlatır:

buradaki kasıt söz konusu şehrin çevresindeki yerleşim yerleri olsa gerek. Nitekim dönemin kaynaklarınca da doğrulandığı gibi şehir o dönemde Artuklular eliyle büyük bir gelişme göstermiş ve şehir, kale ile dağ eteğinin dışına taşacak kadar büyüme göstermiştir.

23 İbnü'l-Esîr, XII, s. 463; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s. 43; İbnü'l-Kesîr, XIII, s. 259.

24 İbnü'l-Esîr, XII, s. 463; İbnü'l-Kesîr, XIII, s. 259.

25 İbnü'l-Esîr, XII, s.463. Söz konusu kayıt bile bölge hükümdarlarının Moğollardan ne derece korktuğunu gösterir. Düşman birliklerinin bölgede bu kadar rahat davranmalarına rağmen herhangi bir mukavemette bulunmalarını Moğol korkusunun ne boyutta olduğunu gözler önüne serer.

26 İbnü'l-Esîr, XII, s. 464; İbni Bibî, I, s. 420.

Moğollardan birisi adamın birini yakalamış, fakat bu Moğol askerinin yanında adamı öldürecek bir şey olmadığı için adama: “başını şuraya koy ve sakın hareket etme” demiş, adam hiç yerinden hareket etmeksizin başını yere koyup beklemiş, Moğol askeri de gidip bir yerden kılıç bulup getirerek adamı öldürmüştü.²⁷

İbnü'l-Esir, Moğol korkusuna dair ilginç bir hikâye daha anlatır:

Ben on yedi arkadaşım ile birlikte bir yolda seyrediyordum. Moğollardan bir atlı gelip karşımıza dikildi ve bize bazı şeyler söylemeğe başladı, o emir verdikçe arkadaşlarım da bu emirlere uymağa başladılar. Onlara “Bu tek başına bir adamdır, neden bunu hemen öldürüp kaçmıyoruz?” deyince bana: “ondan korkuyoruz” dediler. Bunun üzerine ben de “Bu adam bizi şu anda öldürmek istiyor; iyisi mi biz onu öldürelim ve olabilir ki öldürdükten sonra Allah bize bir kurtuluş yolu açar” diye karşılık verdim. Allah'a yemin ederim ki, hiç kimse cesaret edip de buna girişemedi. Sonunda ben elime bir bıçak alıp adama saldırarak onu öldürdüm ve hep birlikte kaçıp kurtulduk.²⁸

Moğolların Diyâr-ı Bekr bölgesini müthiş bir sarsıntıya uğrattıkları sırada başka bir Moğol birliği Azerbaycan üzerinden Erbil üzerine yürümüş, yolda karşılaştıkları Yıva Türkmenleri, el-Cevzakân Kürtleri ile bölge ahalisinden birçok kişiyi katledip çevre köylere de bir hayli zayıat verdirmişlerdir. Erbil yakınlarına kadar sokulan bir Moğol birliğine mukavemet edebilmek için halk, Muzafareddin Gökbörü ve Musul hükümdarı Bedreddin Lu'lu'dan yardım istemişlerdir. Buna karşılık Musul hükümdarı olumlu cevap vererek seçkin askerlerden oluşan bir ordu göndermiştir. Devrin kaynakları açık bir şekilde yazmazsalar da bölge hükümdarlarının panik hâlinde oldukları ve Moğolların karşısına çıkmaktan çekindikleri anlaşılmaktadır. Nitekim kaynaklar, müttefik güçlerin harekete geçtikleri sıralarda, Moğol askerlerinin de Dakuka çevresinde yağmalayıp birçok kişiyi katlettikten sonra geri çekildiklerini haber alan Muzafareddin Gökbörü'nün ilerleme yerine olduğu yerde beklemeyi tercih ettiğini bildirir. Moğollar ise arkalarında birçok tahrip edilen şehir ve ölü bırakarak Azerbaycan'a geri dönmüşlerdir. Bunun yanında kısa bir süre sonra başta Tebriz olmak üzere tüm Azerbaycan sahası şartsız Moğolların hâkimiyetine girmeyi tercih etmişlerdir.²⁹

2. Moğolların Diyâr-ı Bekr Bölgesinde İkinci Akınları

Anadolu Selçuklularında I.Alâeddin Keykubad'ın ölümü (1237) devlet için felaket olmuş ve yerine de birçok hükümdarlık vasıflarından yoksun II. Gıyaseddin Keyhüsrev geçmişti. Kendisi Saadeddin Köpek isminde bir vezirin elinde kukla olmuştu. Vezir kendisine rakip olarak kabul

27 İbnü'l-Esir, XII, s. 464.

28 İbnü'l-Esir, XII, s. 464.

29 İbnü'l-Esir, XII, s.464-467; İbnü'l-Vâsıl, IV, s. 324-329; İbnü'l-Fuvâtî, *Havadisü'l-Camia ve't-Tecaribü'n-Nafiâtü'l-Meti's-Sabi'a*, Beyrut 1407, s. 27-30; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s. 46; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 264; İbnHaldûn, V,s. 622-623; Makrizî, *Kitabu's-SulûkliMarifet'ud-DuvelMulûk*, I, nşr. Mustafa Ziyade, Kahire 1956, s. 242-243; İbnü'l-İmâd, VII, s. 228.

ettiği birçok değerli devlet adamını bertaraf ederek siyasi kudretini artırmakla beraber devletin kıymetli devlet adamlarından mahrum kalmasına neden olmuş, bunun yanında her ne kadar devlet siyasi inhitata uğramışsa da 1242 yılında Amid gibi müstahkem bir şehri ele geçirmeyi başarmışlardır. Lakin Moğollardan kaçan insanlar Anadolu'nun muhtelif bölgelerine yayılmış ve göçlerle birlikte daha Müslümanlığı kabul etmemiş Şaman Türkmenlerle dolmasından dolayı içlerinde Baba İshak isminde biri ortaya çıkmış ve peygamberliğini ilan ederek kendisine tabi olan insanlarla birlikte isyan etmişti. Selçukluların ücretli Frenk askerleri ile birlikte isyanı zorla bastırması devletin zaafının ortaya çıkmasına neden olmuştur³⁰.

Babai İsyanı başladığı sıralarda isyandan faydalanmak isteyen Meyyâfârikîn hükümdarı Şehabeddin Gazî, Selçuklulara tabi olduğu hâlde Selçuklu toprağı olan Amid şehrine saldırmıştır. Ayrıca elindeki askerî mevcudiyeti daha da güçlendirmek için Celaleddin Harezşah'ın yeğeni Yağan Tayşî ve komutasındaki askerlerle birlikte Kirmân Türklerini de ordusunun bünyesine katmıştır. Böylece ordusu iyice kuvvetlenen Meyyâfârikîn hükümdarı, Amid önlerine gelmek için harekete geçtiği sıralarda Selçuklu ordusu ile onlara tabi Halepliler de Turanşâh b. Salahaddin'in komuta ettiği ordu ile birlikte Amid önlerine gelmiştir. Şehabeddin Gazî'nin şehir üzerine yürüyeceğini duyan Selçuklular ise yönlerini hemen Meyyâfârikîn'e çevirmişlerdir. Bölgeye vasil olan Selçuklular karşısında henüz şehirden uzaklaşma fırsatı bulamayan Meyyâfârikîn hükümdarı ve komutasındaki ordusu, Selçuklu ordusu ile savaşa tutuşarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. Şehabeddin Gazî'nin mağlup olup Meyyâfârikîn'e sığınması üzerine şehir, Selçuklular tarafından muhasara altına alınmıştır. Tam bu sırada iyice hissedilen Moğol baskısı nedeniyle bölgedeki Müslüman hükümdarları arasındaki ihtilaflara son vermek için Abbasi halifesi araya girmiştir. Ayrıca 1242 yılında Tüluy da³¹Şehabeddin Gazî'ye İsfahânlı bir Müslüman aracılığıyla haber göndererek Moğollara itaatini ve bunun göstergesi olarak da Meyyâfârikîn'in surlarının yıkılmasını istemiştir. Meyyâfârikîn hükümdarı ise Moğol liderine kendi memleketinin Rum (Anadolu), Suriye ve Mısır'a nazaran bir kıymet arz etmediğini, istedikleri şeylerin mezkûr yerlerde aranmasını dile getirmiştir³².

Doğu Anadolu hudutlarında Moğol baskısı başlayınca Meyyâfârikîn hükümdarı, Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e elçi göndererek Selçuklu tabiiyetinde kalacağını bildirmişti. Bunun yanında bastıran yağmur nedeniyle Selçuklu ordusu da Meyyâfârikîn muhasarasında bir hayli zarar görmüştü. Buna ilave olarak bir diğer Eyyübî meliki el-Melikü'l-Muazzam'ın da muhasarayı kaldırma taraftarı olması sebebiyle, Selçuklu komutanları Meyyâfârikîn hükümdarı

30 Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 485; İbnü'l-Cezerî, *Havâdisü'z-zaman ve enbâih ve vefyâtü'l-ekâbir ve'l-a'yân emlin ebnâih/Muhtar Tarih-i İbnü'l-Cezerî*, nşr. Hızır Abbas Muhammed Halife el-Mendşedavî, Beyrut 1988, s. 177; Ebu'l-Farac, II, s. 539-340; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, XLVI, s. 42; Makrizî, I, s. 307-308; Eflâkî, I, s. 381. "Baba İshak" veya "Babai İsyanı" olarak bilinen bu isyan hakkında umumi bir mülâhaza için bk. Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, Dergah Yayınları, İstanbul 1980, ilgili yerler.

31 Kaynaklarda ismi Tuluy-Tuli Han olarak geçen bu kişi Çingiz Han'ın en küçük oğludur. Bk. Reşidüddin/Blochot, II, s. 198-239; Reşidüddin, *Câmiü'l-Tevârih*, nşr. BehmenKerimi, II, Tahran 1374, I, s. 399.

32 Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 485; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-taleb min Tarih-i Haleb*, nşr. Halil Mansur, Beyrut 1996, s. 496 vd; İbnü'l-Vâsil, V, s. 310; Ebu'l-Farac, II, s. 541; İbnü'l-Cezerî, 182; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, XLVI, s. 47; Makrizî, I, s. 309; Turan, *Türkiye*, s. 447-448.

ile anlaşma yapıp Amid şehrine geri çekilmişlerdir³³. Anlaşmaya pek de riayet etmediği anlaşılan Şehabeddin Gazî ise Selçukluların Meyyâfârikin önünden çekilmesinin akabinde, yanına Harezmliler ve Mardin Artuklu askerlerini de alarak Musul'a bağlı birçok köyü yağmalayıp Habur³⁴ civarına kadar ilerlemiştir. Ardından Rasu'l-Ayn³⁵ civarına kadar sokulup şehri de ele geçirmişlerdir. Buna mukabil Hıms hükümdarı el-Melikü'l-Mansûr, Meyyâfârikin hükümdarı ile Harezmlilerin yaptıkları bu seferi öğrenir öğrenmez harekete geçerek Amid civarına kadar ilerleyip söz konusu yerde Selçuklulardan gelecek takviye birliğini beklemeye başlamıştır. Şehabeddin Gazî, el-Melikü'l-Mansûr'un ilerlediğini öğrendiği zaman onunla savaşmayı göze almayarak Meyyâfârikin'e geri çekilmek zorunda kalmıştır. El-Melikü'l-Mansûr'un elinde ise düşman birliği ile savaşabilecek kadar güç bulunmadığından derhâl Selçuklulardan yardım kuvvetinin gelmesini bekledi. Fakat yardım beklediği sıralarda Moğollar'ın Erzurum'u işgal etmeleri üzerine Selçuklular da Amid'e askerî yardım gönderme fırsatında bulunmuşlardır. Bunun üzerine el-Melikü'l-Mansûr, durumun nazikleştğini görünce ordusunu kaybetmemek amacıyla olacak ki askerleri ile Rasu'l-Ayn'a çekilmiştir. Durumun farkına varan Şehabeddin Gazî ise Harezmlilerle askerler ile birlikte Düneysîr'e saldırmak için ordusuna hareket emri vermiştir. El-Melikü'l-Mansûr da yardım birliği gelmemesine rağmen karşı tarafın bu hamlesine cevap vermek için harekete geçerek süratli bir yürüyüşten sonra Cercep üzerinden Mecled'e varmıştır. Şehabeddin Gazî da bu sıralarda Habur'a yeni vasıl olmuştu. Nihayetinde iki ordu Mecled'de karşılaştı. Kısa bir süre içinde de el-Melikü'l-Mansûr, Meyyâfârikin hükümdarı ile Harezmlilerle askerlerini savaş meydanından firara mecbur bırakmıştır. Askerleri savaş meydanında bırakılan birçok ganimete el koydukları gibi başta kadınlar olmak üzere birçok kişiyi köle olarak ele geçirdiler. Kaynaklar, savaş meydanında alınan ganimetlerin Musul, Halep, Hıms ve Hama pazarlarında ucuz fiyata satıldığını kaydederler. El-Melikü'l-Mansûr ise savaş meydanından muzaffer bir şekilde Halep'e dönerken Halep Sultanı el-Melikü'n-Nâsır Selahaddin tarafından karşılanarak birlikte Halep şehrine girmişlerdir³⁶

Selçuklular ise Moğollar karşısında 1243 yılında Köseadağ mevkinde tarihinin en feci mağlubiyetini aldılar. Bu tarihten sonra Moğolların tahakkümü altına girdikleri gibi yıkılışına dek bu durum devam etmiştir.³⁷ Savaşın akabinde ise Moğollar, Yasavur Noyan komutasında

33 Sibt İbnü'l-Cevzi, VIII, s. 485-486; İbnü'l-Adim, s. 496-498; Ebu'l-Farac, II, s. 541; İbnü'l-Cezerî, 182; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVI, s. 47; Makrizî, I, s. 309-310; Turan, *Türkiye*, s. 448.

34 Habur, Cezire bölgesi mülhakatı içerisinde yer almakta olup, Fırat Nehri ile Rasu'l-Ayn arasında bulunmaktadır. Bk. Yakut el-Hamavî, II, s. 334-335.

35 Rasu'l-Ayn, Diyâr-ı Rebia sınırları içerisinde, Habur Nehri kenarında yer almaktadır. Günümüzdeki Ceylanpınar ilçesidir. Bk. Kalkaşandî, IV, s. 320.

36 Sibt İbnü'l-Cevzi, VIII, s. 486-489; İbnü'l-Adim, s. 498-512; İbnü'l-Vâsil, V, s. 306, 310-311; İbnü'l-Amid, s. 32; Ebu'l-Farac, II, s. 541; İbnü'l-Cezerî, s. 182; İbniBîbî, II, s. 55-58; İbn Dokmak, s. 149; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVI, s. 47; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 320; Makrizî, I, s. 310-311; İbnSibât, *Sıdk el-Ahbar: Tarih-i İbn Esbat*, nşr. Abdülsemal Tedmurî, I, Trablus 1993, s. 327.

37 Abdulkadir Yuvalı, "Moğol Harekâtının Anadolu'nun Demografik ve Dini Yapısı Üzerindeki Etkileri", *Erdem*, IX, S. 27, Ankara (1997), s. 12-88; a.mlf, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve Moğollar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 38, Ankara (1985), s. 90-101; İlyas Kamalov, "Moğol İstilas ve Anadolu Kültüründeki Etkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 140, Ankara (2002), s. 167-182.

önüne gelen birçok mevkiyi talan ve yağma edip ilerleyerek Anadolu'nun iç kısımlarına kadar düzenledikleri bir seferde Bitlis ve Ahlat'ı aldıktan sonra yönlerini Diyâr-ı Bekr'e çevirmişlerdir. Ayrıca Zehebî ve İbnü'l-Kesir, Moğolların 1244 yılının bahar aylarında Meyyâfârikîn hükümdarı Şehabeddin Gazî'ye elçi gönderdiğini kaydederler³⁸. Elçi, Şehabeddin Gazî'den Moğollara itaat etmesini istemiştir. Filhakika Meyyâfârikîn hükümdarı Selçuklular gibi bir gücün bile Moğollar önünde durmadığını görünce direnmenin kendisi için bir felaket olacağını düşünerek elçinin teklifini kabul etmiştir. Bunun yanında elçi ile birlikte yüklü hediyeleri Moğollara gönderdiği gibi başına bir şeylerin gelebileceğinden korktuğundan ailesi ve hazinelerini Hısn-ı Keyfâ'ya taşımıştır. Moğollar ise Amid, Ruha, Meyyâfârikîn, Malatya, Habur ve Sincâr'a kadar uzanan bir yağma hareketinde bulunarak söz konusu sefer esnasında ahaliden birçok kişiyi öldürmüşlerdir.³⁹

Moğollar, Köseadağ Savaşı'ndan sonra Anadolu ve Diyâr-ı Bekr bölgesini bir süre rahat bıraktılsa da 649/1251 yılı başlarında yeniden harekete geçtiler. İbn Şeddâd, Baycu Noyan'ın bölge hükümdarlarına yanlarında yarlıklar⁴⁰ olduğu hâlde elçilik heyeti gönderdiğini söyler. Söz konusu yarlıkta Moğollara verilmek üzere EyyûbîSultanı el – Melikü'n-Nâsır'dan 200.000, Selçuklu Sultanı'ndan 200.000 Artuklu hükümdarı el-Melikü's-Said'den 100.000, Meyyâfârikîn hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil'den 100.000 el-Cezire hükümdarı ile Hısn-ı Keyfâ hükümdarından 50.000 dinar istenilmekteydi. Buna karşın bölge hükümdarları bu teklifi kabul edemeyeceklerini, çünkü kendilerinin Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır'a tabi olduklarını ve ona hutbe okuduklarını, şayet el-Melikü'n-Nâsır'ın bu miktarı ödemesi hâlinde istedikleri parayı verebileceklerini bildirdiler.⁴¹

Moğollar, aynı yıl içerisinde bölgenin muhtelif yerlerinde yeni bir yağma hareketinde bulundular. Amid ve Meyyâfârikîn büyük bir sarsıntı geçirdi. Moğol güçleri havalide birçok yağma ve öldürmeden sonra Suruc, Harran ve Ruhâ'yı da içerisine alacak bir sefer düzenlediler. Kaynaklar, Moğolların bu sırada Bağdad'a hareket eden bir ticaret kervanına el koyduklarını yazarlar.⁴² Kervanda bulunan birçok kişiyi ya öldürmüşler ya da esir almışlardır.⁴³ 1256 yılında tekrar Anadolu'nun müstahkem birçok mevkiyi Moğollar tarafından işgal edilmiştir. Bunun yanında kalabalık bir Türkmen kitlesi ile birlikte Ağaçeriler⁴⁴, Malatya, Harput şehirleri ile Fırat ve Musul havalisini işgal etmişlerdir.⁴⁵

38 Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVII, s. 12; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 297-298.

39 Sibt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 498; İbnü'l-Adım, s. 515; İbnü'l-Vâsıl, V, s. 349; Ebu'l-Farac, II, s. 544; İbnü'l-Cezerî, 192; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVII, s. 12; Makrizî, I, s. 315.

40 Moğol hükümdarlarının çıkardığı fermanlara verilen addır. Bk. Kalkaşandî, IV, s. 423, 428; VII, s. 229-230.

41 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/I, s. 246-247.

42 Sibt İbnü'l-Cevzî, Moğolların kervanda Mısır mamulü 600 deve şeker ile 600.000 dinar paraya el koyduğu yazar (Sibt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 523).

43 Sibt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 523; İbnü'l-Cezerî, 231-232; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVII, s. 67; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 337; Makrizî, I, s. 383-384; Tagribirdî, VII, s. 25; İbnü'l-İmâd, VII, s. 430; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004, s. 201.

44 XIII-XV. yüzyıllarda Maraş-Elbistan ve Malatya yörelerinde yaşayan Türkmen topluluğudur. Bu Türkmen grubu hakkında umumi bir mülahaza için bk. Faruk Sümer, "Ağaçeriler", *Bellekten*, XXVI/103, (1963), s. 521-528; a.mlf., *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları, İstanbul 1999, s. 178-179.

45 Ebu'l-Farac, *Chronicon Ecclesiasticum*, nşr. J. B. Abbeleos-T.J. Lamy, II, Paris 1874, s. 731-732; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 201.

3. Hüleğü'nün Diyâr-ı Bekr Bölgesi Hükümdarlarına İtaat Çağrısı

Moğol İmparatorluğu'nda Göyük Han 1250'de ölmüş⁴⁶ ve yapılan bir kurultaydan sonra yerine Mönge Han geçmiştir.⁴⁷ Kendisi de başa geçer geçmez ortanca kardeşi Kübilâyı 70.000 asker ile Çin'e⁴⁸, küçük kardeşi Hüleğü'yü ise Asya'nın güneybatı topraklarını fethetmek için göndermiştir.⁴⁹ Böylece bu tarihte İlhanlı Devleti olarak geçecek siyasi teşekkülün de ilk adımı atılmıştır. Moğolların 1256 yılında Irak bölgesine vasıl olmalarından sonra Musul hükümdarı Bedreddin Lu'lu', Hüleğü'ye itaat eden ilk hükümdarlardan olmuştur. Filhakika Bedreddin Lu'lu' değerli eşyalarla İlhanlı hükümdarının huzuruna çıkarak ona tabiiyetini arz ettikten sonra kendisinden menşurlar alıp memleketine geri dönmüş ve bilahare Hüleğü'nün 1258 yılındaki Bağdad seferi sırasında Moğollara yardımda bulunmuştur. Aynı şekilde Meyyâfârikîn hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil de huzuruna çıkıp tabiiyetini arz etmiş, İlhanlı hükümdarı da bundan son derece memnun kalarak kendisine menşurlar verip onu memleketine geri göndermiştir.⁵⁰

Meyyâfârikîn hükümdarı, Moğol gücünü hafife alacak ki itaat sözünün geçerliliği kısa sürmüştür. Nitekim 1257 yılında Moğol komutanı Baycu Noyan'ın Anadolu hudutlarını aşarak Selçuklu sultanı II. İzzeddin Keykavus'u büyük bir yenilgiye uğratmasının⁵¹ akabinde, Selçuklulara ait Amid şehri savunmasız kalmıştı. Söz konusu durumdan faydalanmak isteyen Meyyâfârikîn hükümdarı da Moğol hükümdarını son derece hiddetlendirecek bir işte bulunarak Amid'de bulunan ve şehri müdafaa eden birlikleri sefere katılmaları için çağırmıştır. El-Melikü'l-Kâmil, Moğollara tabiiyetini arz edip şehri güvence altına aldıktan sonra Meyyâfârikîn'e dönmüştür. Selçukluların, 1257 yılında Moğollara yenilmeleri üzerine Amid'i savunmayacak bir duruma gelmeleri üzerine durumdan istifade etmek isteyen Musul hükümdarı Bedreddin Lu'lu', Meyyâfârikîn Eyyübî meliki el-Melikü'l-Kâmil ve Mardin hükümdarı Melikü's-Said'in yardımıyla Amid'i ele geçirmek için ittifak arayışına gitmişlerdir. Buna göre Bedreddin Lu'lu', Amid'de bir emirle anlaştığını ve şehri kuşatmaları durumunda burayı ele geçirmelerine yardım edeceğini bildirmişti. Selçuklulara Amid'i kaptıran el-Melikü'l-Kâmil de bunu fırsat bilip teklifi kabul etmiştir. Kısa süre sonra müttefik kuvvetler harekete geçip Amid şehrini kuşatmışlardır. Şehri savunan Selçuklu ordusu dağıtılmış ve nihayetinde şehir 1257 tarihinde ele geçirilmiştir.⁵²

46 Cüveynî, I, s. 276-277; Cüzcânî, *Tabakat-ı Nasrî*, nşr. W.NassauLees-Hüseyn Abdullah, Calcutta 1864, s. 410-411.

47 Cüveynî, III, s. 15-16; Mhithar, *Vakayiname*, nşr.M.Brosset, Sen-Petersbourg 1869, s. 107.

48 Reşidüddin/Bloch, II, 274; Reşidüddin/Neşet, I, s. 234-235.

49 Cüzcânî, s. 423. Kalkaşandı, Hüleğü'nün İran toprağını Batu Han'dan aldığını kaydeder ki (IV, s. 309), muasır kaynakların hiçbirinde İran'ın Batu'nun kontrolüne girdiğine dair bir kayıt bulamadık. Bu nedenle söz konusu bilgi yanlış olmalıdır. Ayrıca Hüleğü'nün görevlendirilmesi hakkında bk. Cüveynî, III, s. 89-90; Mirhond, *Ravzatü's-Safa*, nşr. Abbas Perviz, V, Tahran 1375, s. 228 vd; Hondmir, *Habib-i Siyerfi Ahbarü'l-Beşer*, nşr. Muhammed Debirsıyaki, III, Tahran 1362, s. 94.

50 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 479-480; İbn Münşi, *Nüzhetü'l-Nazır ve'l-Rahatu'l-Hatır*, Viyana Milli Kütüphanesi (nr. 355), vr. 14a; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s. 25; İbn Dokmak, s. 242; İbn Tagribirdî, VII, s. 35. İbn Münşi, el-Melikü'l-Kâmil'in Moğol hanının huzuruna çıkan ilk kişi olduğunu kaydeder.

51 İbni Bibî, II, s. 142-146; *Anonim Selçukname*, çev. Feridun Nafiz Uzluk, Ankara 1952, s. 53-54; Baybars el-Mansûri, *Rükned-Dîn el-Hatâ'ied-Devâdâr, Zubdet el-Fikre fi Tarih el-Hicre*, nşr. D. S. Richards, Beyrut 1998, s. 31-33; İbn Dokmak, s. 228.

52 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/I, s. 259; İbn Münşi, vr. 14a.

Amid'in Selçukluların elinden çıktığı haberi Hülegü'ye ulaştığında, Meyyâfârikîn hükümdarına elçi gönderip derhâl şehrin Selçuklulara geri verilmesini emrettiyse de netice alamamıştır. Moğol hükümdarının isteğini geri çeviren el-Melikü'l-Kâmil ise bu hareketiyle resmen Moğol tahakkümünden çıktığını göstermiştir.⁵³ İbn Şeddâd ve Zehebî de Moğolların Bağdad seferine çıktıklarında başta Meyyâfârikîn hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil ve Mardin hükümdarı el-Melikü's-Salih olmak üzere Diyâr-ı Bekr bölgesi hükümdarlarına itaat çağrısında bulduklarını kaydederler.⁵⁴ Kısa bir süre sonra daha da ileriye giden el-Melikü'l-Kâmil'in Moğol naiplerini tevkif etmesi ve Moğol özel izni ile Meyyâfârikîn topraklarından geçen aslen Bitlisli olan Suriyeli bir rahibi öldürmesi ve buna ilave olarak da Bağdad muhasarası sırasında Abbasi Halifesine destek vermesi Moğollar nezdinde bardağı taşıran son damla olmuştur.⁵⁵ Hülegü'nün el-Melikü'l-Kâmil'in bu durumuna daha fazla sessiz kalması beklenemezdi ve beklenen hamle de kısa bir süre içinde gerçekleşmiştir. Nitekim İlhanlı hükümdarı, Bağdad seferine çıktığı esnada oğlu Yeşmut'u emrinde İlkey Noyan ve Suntay Noyan olduğu hâlde Diyâr-ı Bekr'in fethiyle memur etmiştir⁵⁶.

El-Melikü'l-Kâmil, Moğolların kendilerini cezalandıracağını düşünüp yardım arayışlarına çıkmıştır. Bu nedenle Dımaşk Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır'dan yardım almak için yola koyulmuştur.⁵⁷ Harran'a yetiştiği vakit ise o sıralarda Halep'te bulunan ünlü tarihçi İzzedin İbn Şeddâd'a haber göndererek söz konusu yerde kendisini beklemesini istemiştir. İbn Şeddâd da el-Melikü'l-Kâmil'le görüşmenin ne kadar uygun olduğunu bilmediğinden Dımaşk hâkimi el-Melikü'n-Nâsır'a vaziyeti bildiren bir mektup yazmıştır. Meyyâfârikîn hükümdarı İbn Şeddâd'ın yanına vardıkdan sonra kısa bir görüşmenin ardından Dımaşk'a gitmek için Harran'dan ayrılmıştır. El-Melikü'l-Kâmil'in yolda olduğunu haber alan el-Melikü'n-Nâsır, adamlarıyla istişare edip izleyecekleri politikayı belirlemeye çalışmıştır. Emirlerinden ez-Zeyn el-Hafizî dışında bütün adamları el-Melikü'l-Kâmil'e yardım etmenin daha iyi olacağını söylemişlerdir. Ez-Zeyn el-Hafizî ise el-Melikü'l-Kâmil'e yapılacak en küçük bir yardım haberinin bile Hülegü'ye ulaşması durumunda memleketlerine karşı bir saldırıda bunu koz olarak kullanacağı konusunda ısrar etmiştir. El-Melikü'n-Nâsır diğer emirlerinin sözünü dinlemiş ve el-Melikü'l-Kâmil'i karşılamak için yola çıkarak kendisini Daru's-Sâde'ye konuk edip onu divanında kabul etmiştir. El-Melikü'l-Kâmil, el-Melikü'n-Nâsır'a hitaben şunları söylemiştir:

Bu Tatarlar, onlara karşı ne bir siyaset fayda verir ne de onlara gösterilen herhangi bir hizmet işe yarar, onların insanları öldürmek ve memleketleri istila etmekten başka bir amaçları yoktur. Efendimiz sultan (altı yüz) kırk iki yılından bu güne kadar onlara mallar harcıyor, dostluk ihlâsı namına onlara bir etki yapmadı, efendimiz, ne

53 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 482-483; İbn Münşi, vr. 14a.

54 Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s. 43; a.mlf, *Duvelu'l-İslam*, II, s. 168.

55 Ebu'l-Farac, II, s. 572.

56 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, Arapça çev. Muhammed Sadık Neşat-Fuad Abdulmitus-Seyyad, I, Kahire [t.y.], s. 319; Ebu'l-Farac, II, s. 572; İbn Münşi, vr. 15b; İbn Dokmak, s. 240; İbn Tagribirdî, VII, s. 74; Mirhond, V, s. 258; Hondmir, III, s. 97.

57 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 484; İbn Vasil, VI, s. 247; İbnü'l-Fuvatî, s. 164; Reşidüddin/Neşet, I, s. 306; Kiragos, s. 209; Mirhond, V, s. 258; Hondmir, III, s. 97.

Bedreddin'in ne de elçinin sözüne kanmasın, zira o ne sana öğüt veriyor ne de onlara karşı seni tercih ediyor, amacı mülkünü elinden çıkarmaktır. Bana gelince, şunu iyice öğrendim ki, onlarla olsam da olmasam da öldürüleceğim, fakat ben bütün gücümü Allah yolunda harcamayı ve beklemeyi seçtim. Onlar, Bağdad'a ulaştılar, en doğrusu Sultan'ın, ordularıyla birlikte Müslümanları kurtarmak için çıkmasıdır. Eğer ona orda ulaştığımızda, iyi bir durumda görürsek, böylece halife yanında değerimiz olur, aksi meydana gelirse, onun intikamını alırız.⁵⁸

El-Melikü'l-Kâmil'in bu sözleri, orada bulunan Hıms sahibi el-Melikü's-Salih Nureddin Ali ve yeğeni el-Melikü'l-Eşref ve Hacib el-İftihar Yakût'un oğlu Necmeddin b. Muhammed dışındaki emirleri ikna etmeye yetti. Fakat el-Melikü'n-Nâsır'dan hiç beklemediği bir yanıt aldı. Nitekim Melikü'n-Nâsır, kendisine yanında şefaathane diye bir elçi vereceğini ve Hülegü'nün huzuruna çıkıp kendisinden af dilemesini istedi. El-Melikü'l-Kâmil ise sitemkâr bir üslup ile "Dini bir konu için sana geldim, sen ise bunu dünyevi bir konuyla telafi etmeye çalışıyorsun, ben bunu isteseydim, onun (Hülegü) yanında senden daha iyi bir konumda olurdu, zira ben onun yüzünü iki defa gördüm" şeklinde sözler söylemesi üzerine el-Melikü'n-Nâsır onu teskin etmek amacıyla "üzerine geldiklerinde, sana bir ordu gönderirim, onunla onları yenersin" şeklinde cevap verdi. Melikü'l-Kâmil de kendisinin bu sözlerine şu şekilde cevap verdi: "Bütün bunlar, o zaman bana yarar sağlamaz, zira o bana ulaşamaz".⁵⁹

Olayların seyri, iki hükümdar arasındaki görüşmenin pek de bir faydasının olmadığını göstermektedir. Nitekim her iki hükümdar da Bağdad Moğolların eline geçene kadar herhangi bir girişimde bulunamadılar. El-Melikü'n-Nâsır, el-Melikü'l-Kâmil yanından ayrıldığı zaman kendisinden yardım istediği an, arzu ettiği yardımda bulunacağına dair ona güvence vermekle yetinmiştir. Meyyâfârikîn hükümdarı memleketine döndüğü esnada İbn Şeddâd ile karşılaşmıştır. İbn Şeddâd onun bu hareketini makul bulduğunu, fakat Mısır hükümdarından gelen böyle bir yardım talebinin daha faydalı olacağını beyan ettiğinde el-Melikü'l-Kâmil, memleketinin elinden çıkacağı korkusundan böyle bir şeye kalkışmadığını söylemiştir.⁶⁰

4. Amid ve Meyyâfârikîn'in Moğolların Eline Geçmesi

El-Melikü'l-Kâmil'in yardım arayışlarının başarısızlıkla neticelenmesiyle durumun iyice nazikleştiğini anlaması fazla zaman sürmemiştir. Nitekim Meyyâfârikîn'e gelir gelmez Moğolların harekete geçtiği haberini almıştır. Artık bu tarihten itibaren herhangi bir yardımın işe yaramayacağını anladığından, eşini ve çocuklarını Fırat üzerinde yer alan Amid kalelerinden biri olan el-Yemaniye Kalesi'ne taşımıştır. Kendisi de Meyyâfârikîn'i naibi İmamuddin b. Nübate'ye bırakıp elinde bulunan Amid'e gitti. Buraya vasil olur olmaz şehri savunma amaçlı Meyyâfârikîn'e

58 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatra*, III/II, s. 484.

59 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatra*, III/II, s. 484-487; Cüzcâni, s. 434-435; Ebu'l-Farac, II, s. 572.

60 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatra*, III/II, s. 485.

bir ordu göndermiştir. Fakat ordu yolda olduğu esnada komutanlarından Şerefeuddin el-Avî, el-Melikü'l-Kâmil'e şahsi bir kını olduğundan ordudan ayrılarak Mardin'e kaçmıştır.⁶¹

Moğollar ordusu ise bu sırada başlarında Sartak ile Katgân Noyan olduğu hâlde hızlı bir şekilde kışlakları olan Mugan'dan ayrılarak Ahlat'a varmışlardı. Söz konusu Moğol ordusu buraya vasıl olduğunda Kehuday adında bir komutanın emrinde bir öncü birlik gönderdiler. Kehuday, Amid şehrinde bulunan el-Melikü'l-Kâmil'e haber göndererek kendilerine itaat etmeye çağırıldı. El-Melikü'l-Kâmil emirlerini toplayarak ne yapılması gerektiğini belirlemeye çalıştı. Emirlerden Amid subaşı Seyfeddin Muhibbî, onların karşısına çıkılmaması gerektiğini, şayet mukavemet edilmesi durumunda da sonucun kendileri için tam bir felaket olacağını dile getirdi. El-Melikü'l-Kâmil ise buna uymayarak Moğol ordusunun öncü birliğini karşılamak için ordusuna hareket emri verdi. Meyyâfârik'in ordusu bu nedenle başlarında el-Melikü'l-Kâmil olduğu hâlde yola çıkmak üzere Amid'den ayrıldı. Fakat el-Melikü'l-Kâmil, Moğol ordusu ile karşılaştığı zaman elindeki gücün onlara yetmeyeceğini düşünerek geri çekildi. Aynı günün sabahı olmadan başlarında Yeşmut'un olduğu Moğolların ana kuvveti ise bölgeye girdi (12 Zilkade/656-Çarşamba 1258). İlk olarak Mardin önüne geldiler. İbn Şeddâd, Yeşmut'un buranın fazla müstahkem olduğunu görünce, zaman kaybetmemek için Amid ve Meyyâfârik'in üzerine yürüdüğünü kaydeder.⁶² Amid önüne geldiklerinde ise burayı şiddetli bir şekilde muhasara altına alarak şehir fazla mukavemetle karşılaşmadan ele geçirdiler. Bunu Yemaniye Kalesi'nin cebren ele geçirilmesi izledi. Kale teslim alındıktan sonra Moğol ordusu hızlı bir şekilde Meyyâfârik'in üzerine yürüdü.⁶³

İbn Şeddâd'ın kayıtlarına göre Moğollar, Meyyâfârik'in'e vasıl oldukları vakit Kehuday, el-Melikü'l-Kâmil'e bir elçi göndererek Yeşmut'a hediye sunması ve misafirperverlik yapması için onun dışarı çıkmasını istemişlerdi. İmamuddin b. Nübate, hükümdarlarının burada olmadığını söyleyerek Yeşmut'un gazabına maruz kalmamak için kendisine değerli hediyeler göndermiştir. Hediyeler el-Melikü'l-Adil'in oğlu Bekr b. Eyyûb'un adamlarından Nâsıruddin Muhammed b. Rukneddin Tonguz'un eliyle teslim edilmiştir. Bunlar olup biterken Musul hükümdarı Moğollara ulaşması için el-Melikü'l-Mücahid Seyfeddin İshak ve el-Melikü'l-Muzaffer adında iki oğlu ile Alamuddin Sencer el-Amidî adında bir adamının komutasında yardım birliği göndermişti. Bütün çağrılara rağmen el-Melikü'l-Kâmil ortaya çıkmayınca Moğollar şehir etrafında hendekler kazıp mancınıkları yerleştirdiler. Böylece kuşatma başlamıştır.⁶⁴

61 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 488.

62 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 489-490.

63 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 489-490; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 40-41; Yunîni, *Zeyl Miratu'z-Zaman*, I, Haydarabad 1955, s. 343; Ebu'l-Farac, II, s. 572; Orbélian, *Histoire de la Siounia*, nşr. M.Brosset, Saint-Petersburg 1864, s. 228; Reşidüddin/Neşet, I, s. 319-320; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s. 43-44; İbn Dokmak, s. 240-241; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 381; İbn Tagribirdî, VII, s. 54.

64 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 490; İbnü'l-Amîd, s. 45; İbnü'l-Fuvâtî, s. 164; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 41; Yunîni, I, s. 91; Cûzcânî, s. 436; Ebu'l-Farac, II, s. 572; Reşidüddin/Neşet, I, s. 320; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s. 40; İbn Dokmak, s. 241; İbn Sibât, I, s. 379; Ebu'l-Fidâ, II, s. 305; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, nşr.M. Mustafa Ziyâde, XXIX, Kahire 1990, s. 383; İbn Haldûn, V,s. 434; Benâketî, *Ravzatü'l-Uli'l-Elbâb fi Tevarihü'l-Ekabrü'l-Ensab*, (Tarih-i Benâketî), nşr. Ca'fer Şî'ar, Tahran 1348, s. 421; H'âfi, *Mucmel-i Fasihî*, nşr. Muhammed Ferruh, I, Meşhed 1339, s. 328; Mirhond, V,s. 259; Hondmir, III, s. 98.

İbn Şeddâd, elçi sıfatıyla Moğollar ile el-Melikü'l-Kâmil arasında üç gün gelip gitti. Neticede el-Melikü'l-Kâmil şehirlerine dokunmamak kaydıyla Moğollara ödemek için 100.000 sultani dirhem, şehrin imali olan 6.000 yarımlik, otuz deve, otuz katır ve yetmiş at üzerine teslim olmayı kabul etti. Bir kısmını hemen, geri kalan kısmı ise Moğolların buradan ayrılmasıyla vereceklerini söyleyerek bunları teslim etti. Moğollar, anlaşmayı kabul edip bu vesile ile orduyu çekmek için şehrin batısından doğusuna kaydırıldı. Fakat Musul hükümdarı Bedreddin Lu'lu' tarafından Yeşmut'a gönderilen bir mektup bütün anlaşma şartlarını bozdu. Nitekim bu mektupta Moğollara karşı Şehrüzür Kürtleri, es-Salihiye emirleri ve Kerek hükümdarının el-Melikü'n-Nâsır ile ittifak ettiklerini ve askerlerini de Dımaşk'a gönderdiklerini haber veriyordu. Moğollar, böylece Melikü'n-Nâsır'ın kendilerine karşı olan düşüncesini ve içine düştüğü durumu anlamış oldular. Hemen anlaşmayı bozduklarını söyleyip el-Melikü'l-Kâmil'i tutukladılar. Ayrıca bu esnada Moğolların Meyyâfârikîn kuşatması sıkıntılı bir döneme girmişti. Nitekim uzun süredir yağın yağmur ve kar, kuşatma ordusunun azıklarını tüketmiş ve bu nedenle atlar ve hayvanların çoğu telef olmuştu. İbn Şeddâd'ın bize ulaştırdığı bilgiye göre bu esnada Moğolların yanında sadece bin beş yüz at kalmıştı. Nihayetinde el-Melikü'l-Kâmil karşılıklı gelip giden elçiler ve yazışmalar neticesinde Moğollara mal ve cariyeler verilmesi şartıyla salıverildi. Ayrıca anlaşma yenilendi ve bu vesile ile kuşatmaya ara verildi. Moğollar bu anlaşmadan sonra Meyyâfârikîn'de başlarında Siyây'a bin beş yüz kişilik bir ordu bırakıp el-Melikü'n-Nâsır'ın üzerine yürüdüler (1259).⁶⁵

Moğolların ana ordusu ise o sıralarda Harran'a yönelerek birçok mevki işgal edip yağmaladılar. Harran'ı ele geçirdikten sonra da Halep üzerine yürüdüler. El-Melikü'n-Nâsır ise Moğollar karşısında herhangi bir mukavemet gösterememiştir. Acilen Halep'te bulunan eşlerini, oğlunu, hizmetkârlarını ve hazinesini Mısır'a gitmeleri için yola çıkarmıştır. Kısa bir süre sonra buranın ileri gelenleri de aynı şeyi yapmıştır. Halep önüne gelen Moğol ordusu ise şehri savaş zoru ile ele geçirmiş ve el-Melikü'n-Nâsır'ın yardım amaçlı gönderdiği orduyu da imha etmişlerdi. Dımaşk'ta Haleb'in düştüğünü duyan el-Melikü'n-Nâsır burayı bırakıp Gazze'ye kaçmıştı. Kısa bir süre sonra Dımaşk da Moğolların eline geçmiştir.⁶⁶

Moğollar, uzun bir zamandan beri ele geçiremedikleri Meyyâfârikîn ahalisine gözdağı vermek için çevre bölgelerde bir takım yağma hareketlerinde bulundular. Kışın bitmesiyle geri gelen Moğollar, Meyyâfârikîn kuşatmasını daha da şiddetlendirdiler. Bunun yanında belli noktalara askerî birlikler yerleştirerek şehrin tüm ikmal yolları kapattılar. Şehre gelebilecek her türlü yardım yolunun kesilmesi şehir halkına tam bir felaket getirdi. Nitekim yiyecekler fahiş fiyatlara satılmaya başlandı. Buna göre bir ölçek yağ, yedi yüz, soğan kırk, tavuk yumurtası altmış dirheme satılıyordu. İbn Şeddâd, bu konu hakkında güzel bir rivayeti bize ulaştırır. Buna göre, Meyyâfârikîn hâkimi el-Melikü'l-Kâmil, kent halkından birinin Tatarlar (Moğollar) ile yazıştığı ve onlarla

65 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatra*, III/II, s. 491-493; Cüzcâni, s. 437.

66 Yunîni, I, s. 351-352; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 50; Ebu Şame, *Zeyl er-Ravzateyn*, nşr. Abdülaziz el-Attar el-Hüseyni, Beyrut 1974, s. 204; İbnü'l-Cezerî, s. 257; İbn Sibât, I, s. 388-389; Orbélian, s. 227; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 387-388; Makrizî, I, s. 426; el-Aynî, *İkdi'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zamân*, nşr. Muhammed M. Emin, I, Kahire 1987, s. 240; Benâketî, s. 422; Mirhond, V, s. 259; Hondmir, III, s. 99.

işbirliği yaptığı haberini alır. Bundan dolayı çok öfkelenir ve adamı hapsettirmesi üzerine adamın ailesi, bir emire müracaat edip adamın hapisten kurtarılması için aracılık yapmasını ister. Emir ise onlara “siz bana bir pesise (pekmezli tandır ekmeği) yemeği yedinir, ben de onu kurtarmaya çalışayım” der. Onlar da ona bir ziyafet hazırlayıp yedirirler. Mezkûr müellif bu yemeğin pahasının ise bin sekiz yüz dirheme vardığını söylemektedir.⁶⁷ Öte yandan açlık öyle hâle gelmişti ki halk bulabildikleri kedi, köpek ve fare eti yemeye başlamışlardı. İnsanların çoğu açlıktan kırıldı. Salgın hastalıklar ve açlık yüzünden insanların ve hayvanların çoğu telef olmuştu.⁶⁸ Küçük bir kısım ise Mısır’a iltica ederek canlarını kurtarabildiler.⁶⁹

Yeşmut komutasındaki Moğol ordusu ise her geçen gün saldırıları artırıyor, açlıktan ve hastalıklardan bitkin düşen Meyyâfârikîn halkı da bunlara direnmeye çalışıyordu. Moğolların şiddetli saldırılarına mukavemet edemeyen insanlar nihayetinde şehri Moğollara teslim etmek zorunda kaldılar. Moğol güçleri büyük bir hışımla şehre girerek burada tam bir katliam yaptılar. Öyle ki insanların çoğu Moğol kılıçları altında can verdi. Kaynaklar, şehirde yirmi binin üstünde insanın öldürüldüğü yazarlar. el-Melikü'l-Kâmil ise dokuz adamı ile esir alınıp Hülegü'ye gönderildi, şehir ise yakıp yıkıldı. Meyyâfârikîn ve el-Melikü'l-Kâmil'in hâkimiyetinde olan Erzen'in yönetimi el-Melikü'l-Âdil b. Eyyûb'un mirahuru⁷⁰ Şerefeddîn Abdullah el-Lâvî'ye verildi (Nisan 1260).⁷¹ El-Melikü'l-Kâmil ise ifadesi alındıktan sonra idam edildi. Cesedi parçalara ayrılarak Haleb ve Hamâda dolaştırılarak teşhir edildi. Adamlarından Kara Sungur dışındaki sekiz kişi de el-Melikü'l-Kâmil ile aynı akıbete uğradılar. Kara Sungur ise bizzat Hülegü tarafından İlhanlı hizmetine alındı.⁷²

5. Mardin'in Zaptı

Yukarıda Moğolların Mardin önüne geldikleri, fakat buranın fazla müstahkem olduğunu gördüklerinden Meyyâfârikîn üzerine yürüdükleri yazılmıştı. Moğollar bölgeyi işgal ettikleri vakit Artukluların başında bulunan el-Melikü's-Said Necmeddin İl-Gazi hasta idi. Hülegü, el-Cezire bölgesine vasil olduğu zaman Melikü's-Said'e haber gönderip huzuruna çıkmasını ve Moğol yüksek hâkimiyetini tanımasını istemiştir. Artuklu hükümdarı ise bu teklife yanaşmayarak şiddetle reddetmiştir. Fakat buna rağmen Mardin hükümdarı, belki bir orta yol bulunur hesabıyla oğlu Kara Aslan'ı Hülegü'ye göndermişti. Hülegü ise el-Melikü's-Said'in gelmediğini görünce

67 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 500-503; Cüzcânî, s. 437; İbn Münşi, vr. 15b.

68 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 502 vd; Cüzcânî, s. 438; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 41; İbn Münşi, vr. 15b; Reşidüddin/Neşet, I, s. 320-321; Benâketî, s. 422; H'âfî, I, s. 328; Mirhond, V, s. 258-259; Hondmir, III, s. 99.

69 İbn Şeddâd, *Tarihu'l-Meliki'z-Zâhir*, nşr. Ahmed Hutayt, Beyrut 1983, s. 338.

70 Hükümdarların hayvanlarıyla ilgilenen kişilere verilen unvan. Bk. Abbas Sabbâğ, “Mirahûr” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXX, (1992) s. 141.

71 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 507-509; İbnü'l-Amîd, s. 55; İbn Vasıl, VI, s. 247; Ebu'l-Farac, II, s. 575; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 41; İbn Münşi, vr. 15b; Reşidüddin/Neşet, I, s. 321-323; İbn Dokmak, s. 241; Orbélian, s. 228; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 381; Mirhond, V, s. 259.

72 İbn Vasıl, VI s. 275-276; İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 509-510; İbnü'l-Amîd, s. 55; Ebu'l-Farac, II, s. 575; İbn Münşi, vr. 15b; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 381-382.

oğlu aracılığıyla Artuklu hükümdarına vakit kaybetmeden huzuruna çıkması ve biat etmesi, aksi takdirde üzerine yürüyeceği konusunda haber göndermiştir. Kara Aslan babasının huzuruna çıktığında, Hülegü'nün çağrısını iletmesi üzerine söz konusu mesaj el-Melikü's-Said'e bir hayli ağır gelmiştir. Bunun yanında oğlu Kara Aslan'ın teslim olmaya meyilli olduğunu görünce de onu tevkif edip hapse attırması, böylece Hülegü, anlaşma ümitlerinin sona erdiğini görünce ordusunu Mardin üzerine sevk etmiştir.⁷³

Moğollar, Meyyâfârikin'i ele geçirdikten sonra Mardin üzerine yürüdüler. Muazzam bir askeri birlik ve muhasara aleti Mardin etrafına yığıldı. Bunun yanında Moğolların Meyyâfârikin kuşatması, el-Melikü's-Said'e zaman kazandırmıştı. Bu sırada Mardin Kalesi'ni tahkim etmeye ve düşmanın muhasarasına karşı koyabilecek türde hazırlık yapmaya zaman bulmuştu. Kale içerisine ise kuşatmaya uzun süre direnecek kadar güçlü Türk ve Kürt askeri yerleştirerek, ambarlara bol miktarda erzak da depolanmıştı. Dönemin kaynakları, kaledeki silah ve askerî mühimmatın Moğol muhasarasına belli bir süre direnecek miktarda olduğunu yazarlar.⁷⁴

Hülegü, Mardin ahalisine geldiği vakit kendisi bizzat şehir üzerine yürümeyerek Kefertusâ⁷⁵ denilen mevkiye karargâh kurdu. Mardin'e hususi kölesi es-Sabık Yabalban'ı teslim olması için elçi sıfatı ile gönderdi. Elçi el-Melikü's-Said'e teslim olmasını önerdiyse de Mardin sahibi, Moğolları oyalayacak cevaplar verdi. Hülegü, son teslim teklifi de böylece sona erince askerlerine hareket emri verdi. Bu münasebetle Moğol ordusu, Mardin ahalisini yağma edip sur dışı bölgeyi dört gün içerisinde ele geçirdi. Kale dışının ele geçirilmesi üzerine Meyyâfârikin tarafından getirilen muhasara aletleri belli noktalara çakıldı. Böylece kısa süre sonra, şehrin güney tarafına mancınıkları kurup dış kale surlarını bombardımana tabi tuttular. Moğol askerleri merdivenlerle şehir kalesine çıkmaya çabalarken, müdafaa birlikleri de bunların üzerine kızgın zift dökerek geri püskürtmeye çalışıyor, bunun yanında her iki taraf da karşılıklı olarak birbirlerine ok fırlatıyordu. Moğol güçlerinin elinde ağır muhasara aletleri mevcut iken Mardin askerlerinin ellerinde ne tür silahlar olduğu konusunda elde kâfi bilgi olmamasına rağmen hafif aletleresahip oldukları anlaşılmaktadır. Moğollar da tüm askeri kudretlerinin azameti ile yüklenmelerine rağmen kalenin fazla müstahkem olmasından ötürü zor duruma düşüyor, bu suretle kalenin bulunduğu alanın yüksekliğinin fazla olması sebebiyle de çıkış hareketleri etkisiz kalıyordu. Moğollar, bu sebeple bütün şehre giden yardım yollarını kapattılar. Bu da kalenin bütün dış bağlantılarını kesti ve Mardin ahalisini zor durumda bıraktı.⁷⁶

73 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 559-560; Ebu'l-Fedâ'il, *en-Nehcü's-Sedid ve'd-Dürrü'l-Ferid fi mâ Ba'de Târîhi İbni'l-Amîd*, Fransızca çev. E. Blochet, *Patrologia Orientale*, I, London 1910, s. 72; Ebu'l-Farac, II, s. 575; İbn Münşi, vr.15b-16b; Reşidüddin/Neşet, I, s. 324-325; İbnü'l-Devadarî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmiu'l-Gurer: ed-Dürrü'l-Fâhir fi Şireti'l-Meliki'n-Nâsir*, nşr. Hans Robert Roemer, VIII, Kahire 1960, s. 46; İbn Dokmak, s. 259; Benâketi, s. 422; Mirhond, V, s. 259; Hondmir, III, s. 99.

74 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 560-561; Reşidüddin/Neşet, I, s. 32.

75 Kefertusâ, Res'ul-ayn ile Dara şehri arasında bir yerde olup, Dara'ya yaklaşık beş fersah uzaklıktadır. Bk. Yakut el-Hamavî, IV, s.468-469; İbnü'l-Abdulhak, *Merasidü'l-Etla' ale İsmâ'ül-Ümkine ve'l-Beka ve Huve Muhtasar Mu'cemü'l-Büldân li-Yakut*, III, Beyrut 1992, s. 1199.

76 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 561-562; İbn Münşi, vr. 16a-16b; Reşidüddin/Neşet, I, s. 325.

Muhasara sırasında şehir uzun bir süre şiddetli Moğol tazyikine karşı direndi. Lakin gün geçtikçe de kale savunmasında görev yapan askerler, suyun ve yiyeceğin tükenmesinden zor duruma düşmüşlerdi. Uzun bir kuşatmadan sonra da doğal olarak kale içindeki gıda mamulleri tükenmiş, geri kalan kısım da çok yüksek fiyatlarla satılmaya başlamıştır. Öyle ki, şehir ahali ve askerlere su, belli bir ölçekte veriliyordu. Fiyatlar fahiş derecede yükseldi. Bir ritil peynir yüz otuz dört, bir ritil süt yüz otuz üç, soğan yirmi, tavuk yumurtası ise on iki dirheme satılmaya başlanmış,⁷⁷ bu gelişmelerden sonra Mardin askerleri de açlıktan kırılmaya başlamış ve açlık bir felaket hâlini almıştır. Nitekim açlıktan ölen insanlar gün geçtikçe çoğalıyor, cesetlerden çıkan kötü kokular salgın hastalıkları da beraberinde getiriyordu. Şehir ahali bir yandan açlık ve susuzlukla boğuşurken, diğer yandan salgın hastalıklar da insanların muhasaraya karşı koyacak bütün takatini kırıyordu. Kısa bir süre sonra salgın hastalıklar iyice yayıldı ve nüfusun çoğu ya açlıktan ya da hastalıktan telef oldu. Bir rivayete göre kardeşi, kocası, babası veya oğlu ölen kadın, ölüyü kaleden atılabilmek için ziynet eşyalarını veriyordu.⁷⁸

Moğollar, bütün güçleri ile şehre saldırıyorlarsa da Mardin askerlerinin direncini kıramıyorlardı. Bu sebeple bir ara şehir kuşatmasını bırakmayı bile düşündüler. Ne yapacaklarını bilmeyen Moğollar, gözdağı vermek amacıyla bir askeri birliği çevre bölgeleri yağma ve öldürme amaçlı bir sefere giriştiler⁷⁹. Fakat kısa bir süre sonra Moğollar adına tüm olumsuz şartları bir anda tersine çeviren bir hadise yaşandı. Nitekim kuşatma on ayı aşkın devam ettiği sırada, el-Melikü's-Said hastalığı nedeniyle öldü. Kısa bir süre sonra da Kara Aslan emirler tarafından hapisten çıkarılıp tahta geçirildi. Yeni hükümdarın barışa meyilli olduğunu bilen Moğollar, kendisine hemen haber gönderip teslim olmasını istediler. Şehrin mukavemetinin tükendiğini bilen Kara Aslan da niyetlerini öğrenmek için İzzeddin b.el-Şemmanın birisini Moğolların huzuruna gönderdi.⁸⁰ Kuşatma komutanı Kutuz Noyan, Artuklu hükümdarı itaat ettiği ve sözünde durduğu sürece anlaşmaya sadık kalıp kendilerine ilişmeyecekleri ayrıca yaptıkları tahribat gereğince tazminat ödeyecekleri hususunda güvence verdi. Bunun karşılığında da kale burçlarının bir kısmının yıkılmasını ve yılda kendilerine elli bin dirhem haraç ödenmesini istedi. Kara Aslan, Artuklu hükümdarı olarak bunları kabul ettiğini bildirdi. Böylece Artuklu hükümdarı verdiği bu kararlar şehri için muhtemel bir felaketi önlemiş oldu. Moğollar şehri teslim aldıktan sonra çevreye korku yaymak için Res'ul-ayn, Cemeleyn, Dara, Marin ve benzeri yerleri yağmaladılar.⁸¹

Yukarıda da zikredildiği üzere kuşatma yaklaşık on bir ay sürmüştür. Kuşatma sırasında sadece şehir ahalisinden yaklaşık on bir bin insanın öldüğü rivayet edilir. İbn Münşi'ye göre ise kalede yaklaşık yüz elli bin insan yaşıyordu ve askerlerle birlikte otuz bini aşkın insan ölmüştür. Bu rakam abartılı gibi görünse de kaynakların bize ulaştırdığı bilgilere göre buna yakın bir

77 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 564-565; İbn Münşi, vr.16a.

78 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 563; İbn Münşi, vr.16a; Benâketi, s. 422; Mirhond, V, s. 260; Hondmir, III, s. 99.

79 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 555-567; Ebu'l-Farac, II, s. 575.

80 Ebu'l-Fedâ'il, I, s. 72.

81 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 567-568; Ebu'l-Fedâ'il, I, s. 72-74; İbn Münşi, vr.16b-17a; Kiragos, s. 93; Ebu'l-Farac, II, s. 575; Reşidüddin/Neşet, I, s. 325-326; Benâketi, s. 423; Makrizi, I, s. 427; Mirhond, V, s. 260.

zayıyatın olduğu söylenebilir.⁸² Ayrıca kuşatma sırasında şehirden çıkabilen insanlar çareyi güvenli alanlara kaçmakta buluyorlardı. Bu vesile ile Mardin'den birçok kişi Mısır'a göç etmiştir.⁸³

Kara Aslan, kaleyi teslim ettikten sonra değerli hediyelerle Hülegü'nün huzuruna çıktı. İlhanlı hükümdarı kendisini hoş karşıladı ve hilat giydirdi. Artuklu hükümdarı, kendisine itaat edeceği, adına sikke basılacağı ve bütün emirlerini yerine getireceği hususundaki güvencesini verdikten sonra Mardin'e dönmek için yola çıktı. Fakat Kara Aslan yolda iken Hülegü'den bir haber geldi. Bu habere göre Moğol hükümdarı acilen geri dönmesini istiyordu. Kara Aslan geri dönüp Hülegü'nün huzuruna çıktığı vakit Moğol hükümdarı en güvendiği seksen arkadaşlarının rehin bırakmasını istedi. Kara Aslan yola çıkar çıkmaz da hepsinin kellesini uçurttu.⁸⁴

Bölgenin bir diğer önemli hükümdarlarından olan Hısn-ı Keyfa hâkimi el-Melikü'l-Muvahhid sıranın kendisine geldiğini düşünüp aman dilemek için Hülegü'nün huzuruna değerli hediyelerle çıkmıştır. Hülegü onu kabul etmiş ve soyu hakkında bir takım sorular sorduktan sonra itaatini kabul edip ona hilat giydirmiş ve kendisine yarlıklar vermiştir. Bu vesile ile Hısn-ı Keyfa Moğol gazabından kurtulmuş oluyordu. Böylece Hısn-ı Keyfa'nın da itaat etmesiyle Diyâr-ı Bekr bölgesinin tümü Moğolların kontrolüne girmiş oldu.⁸⁵

Sonuç

Diyâr-ı Bekr bölgesi, uzun bir dönem yerel güçlerin kapıştığı bir alan olmuştur. Fakat bölge 13. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Moğolların işgaline uğramıştır. Asya'dan kopup gelen ve önelerine gelen her şeyi mahvedip ilerleyen Moğol orduları, hasımları Celaleddin Harezşah'ı kovalarken bölgeye vasil olmuşlardır. Sık sık ifa ettikleri küçük çaplı istila hareketlerini saymazsak uzun yıllar bölge ile ilgilenmemişlerdir. Fakat Hülegü'nün İlhanlı Devleti'ni kurmakla görevlendirilmesiyle birlikte (1256) bölgeyi kesin bir şekilde ele geçirmek için harekete geçmişlerdir.

Netice itibarı ile Moğollar, başta Sünni-İslam dünyasının en büyük otoritesi kabul edilen Abbasi halifeliğini tarihten silerek işe başlamışlardır. Hülegü, Suriye'nin istila sürecine başlamadan önce Diyâr-ı Bekr başta olmak üzere, yakın bölgedeki siyasi teşekkülleri bertaraf edip ileride bunlardan gelebilecek herhangi bir saldırıya maruz kalmamak maksadı ile çeşitli generallerine zapt amaçlı ileri harekât emri vermiştir. Bu vesile ile oğlu Yeşmut'a da Diyâr-ı Bekr'i ele geçirme görevi vermiştir. Kısa süre içinde saldırıya geçen Moğol orduları birçok koldan ilerlerken, Diyâr-ı Bekr ve Suriye bölgesinin tüm mevkilerini Moğolların ablukası altına almışlardır. Suriye bölgesinin fethiyle görevlendirilen ordular teker teker bölgedeki şehirleri ele geçirirken, bunlarla

82 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 567-568; İbn Münşi, vr. 16a.

83 İzeddin Yusuf b.eş-Şucaî ve yüz atlı ile birlikte hizmetçiler ve köleler dönemin Memlûk sultanı Baybars'ın yanına iltica etmişlerdir. Bk. İbn Şeddâd, *Tarihü Meliku'z-Zahir*, s. 338.

84 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 569-570; Ebu'l-Fedâ'il, I, s. 90-91; İbn Münşi, vr.17a.

85 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 535; İbn Münşi, vr. 17a-17b; Orbalian, s. 227.

sürekli ilişki hâlinde olan diğer bir ordu da kuzey hattı içerisinde yer alan Fırat üzerinden saldırıya geçmiştir. Bizzat başında Hülegü'nün olduğu merkez ordu bölgeye vasil olmuş, fakat asıl amacı Suriye bölgesi olduğundan Diyâr-ı Bekr'in fethine Yeşmut'u görevlendirip bölgeden ayrılmıştır. Yeşmut ise işe Amid'i ele geçirerek başlamıştır. Daha sonra uzun bir muhasaradan sonra Meyyâfârikîn cebren, Mardin ise sulh yolu teslim alınmıştır. Hısın'ıKeyfa ise şartsız itaat etmiştir. Böylece bölgede yaklaşık seksen yıl sürecek ve bölgenin siyasi olduğu kadar etnik, sosyal ve ekonomik alanda büyük değişime uğrayacağı bir Moğol hâkimiyeti dönemi başlamış olacaktır.

KAYNAKÇA

- Anonim *Selçukname*, çev. Feridun Nafiz Uzluk, Ankara 1952.
- Aynî, *İkdü'l-Cümân fi Târîhi Ehli'z-Zamân*, nşr. Muhammed M. Emin, I-IV, Kahire 1987-1992.
- Azimî, *Azimî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, çev. A. Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- Baybars el-Mansûrî, *Rükned-Dîn el-Hatâ'ied-Devâdâr, Zubdet el-Fikre fi Tarih el-Hicre*, nşr. D. S. Richards, Beyrut 1998.
- Benâketî, *Benâketü'l-Ul'l-Elbâb fi Tevarihü'l-Ekâbir ve'l-Ensab (Tarih-i Benâketî)*, nşr. Ca'fer Şî'ar, Tahran 1348.
- Cüzcânî, *Tabakat-ı Nasrî*, nşr. W. NassauLees-Hüseyin Abdullah, Calcutta 1864.
- Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, I-III, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- Çevik, Adnan, "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresinin (Tur Abdin) Tarihi Coğrafyası", *Makalelerle Mardin*, I, İstanbul 2007, s. 105-140.
- _____, "XI. Yüzyıl Ortalarında Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Oğuz Topluluğu: *Irak Oğuzları*", *Journal of Turkish Studies*, XXXI/1, [Şinasi Tekin'e Armağan I], (2007), s. 195-205.
- _____, *XI-XIII Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2002.
- _____, "X-XIV. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları*, XXXIII, İstanbul (2009), s. 35-64.
- Dımaşkı, *Cosmographie*, nşr. M.A. F. Mehren, Saint-Petersbourg 1866.
- Ebu Şame, *Zeyl er-Ravzateyn*, nşr. Abdülaziz el-Attar el-Hüseyin, Beyrut 1974.
- Ebu'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân*, nşr.M. Reinaud, Paris 1840.
- _____, *Tarih Ebu'lFidâ, Muhtasar fi Ahbarü'l-Beşer*, nşr.Mahmud Deyyub, I-II, Beyrut 1997.
- Ebu'l-Farac, *Chronicon Ecclesiasticum*, nşr.J. B. Abbeloos-T.J. Lamy, II, Paris 1874.
- _____, *Ebü'l-Farac Tarihi*, I-II, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1999.
- Ebu'l-Fedâ'il, *en-Nehcü's-Sedid ve'd-Dürrü'l-Ferîd fi mâ Ba'de Târîhi İbni'l-Amîd*, Fransızca çev. E. Blochet, *Patrologia Orientale*, I, London 1910.
- H'âfi, *Mucmel-i Fasihî*, nşr. Muhammed Ferruh, I, Meşhed 1339.
- Hondmir, *Habib-i Siyer fi Ahbarü'l-Beşer*, nşr. Muhammed Debirsiryaki, I-IV, Tahran 1362.
- İbn Cübeyr, *Rihletü'l – İbn Cübeyr*, Beyrut [t.y.].
- İbn Dokmak, *Nüzhetül'-Enam fi Tarihü'l-İslam*, nşr. Samir Tabbare, Beyrut 1999.
- İbn Haldûn, *Tarih İbn Haldun, Kitâb el-'İber ve Divan el-Mübtedâ ve el-Haber fi Eyyam el-'Arab ve el-'Acem ve el Berber ve men Asarahum min zev Sultân Ekber*, I-VIII, Beyrut 2006.
- İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, nşr. M.J. de Goeje, Leyden 1874.
- İbn İlamış, *Kitabü't-Tarihî Düneysîr*, nşr. İbrahim Salih, Dımaşk 1392.
- İbn Kalânîsî, *Zeylû Tarihü'l-Dımaşk*, nşr. Amedroz, 1908.
- İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, çev. Mehmet Keskin, I-XV, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.
- İbn Münşî, *Nüzhetü'l-Nazir ve'l-Rahatu'l-Hatır*, Viyana Milli Kütüphanesi (nr. 355).
- İbn Nazif, *Târîhu'l-Mansûrî*, nşr. Ebu'l-Iyd Dudu, Cezayir 1981.
- İbn Şeddâd, *el-Alâku'l-Hatira fi Zikri Ümerai Şam ve'l-Cezire*, nşr. Y. Abbare, III/I-II, Dımaşk 1978.
- _____, *Târîhu'l-Melikî'z-Zâhir*, nşr. Ahmed Hutayt, Beyrut 1983.
- İbn Tagribirdî, *en-Nucûm ez-Zâhire fi Mulûk Misr ve el-Kahire*, nşr. İ. Ali Tarhan-M.Mustafa Ziyade, I-XVI, Kahire 1963.

- İbn Vasil, *Müferricu'ul-Kurub Ahbar-ı Beni Eyyub*, I-V, nşr.H.M. Rabi, Kahire 1953-1977.
- İbn Verdî, *Tarih İbn Verdî, Tetimmet'ül Muhtasar fi Ahbaru'l-Beşer*, I-II, Beyrut 1996.
- İbni Bibî, *el-Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye*, I-II, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.
- İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer ve Câmiu'l-Gurer: ed-Dürrü'l-Fâhir fi Sireti'l-Meliki'n-Nâsir*, I-IX, nşr.Hans Robert Roemer, Kahire 1960.
- İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-taleb min Tarih-i Haleb*, I-III, nşr. Sami Dehhan, Şam 1968; *Zübdetü'l-talebmin Tarih-i Haleb*, nşr. Halil Mansur, Beyrut 1996.
- İbnü'l-Amîd, *Ahbar Eyyübîyin*, nşr. Claude Cahen, *Bulletin d'Études Orientales*'den tıpkıbasım, Port Said [t.y.].
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülükve'l-Ümem*, I-XVIII, nşr. M. M.Abdülkadir Ata, Beyrut 1995.
- İbnü'l-Cezerî, *Havâdisü'z-zaman ve enbâüh ve feyâtü'l-ekâbir ve'l-a'yân emlin ebnâih/Muhtar Tarih-i İbnü'l-Cezerî*, nşr. Hızır Abbas Muhammed Halife el-Mendşedavî, Beyrut 1988.
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-XII, çev. Abdülkerim Özeydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1989.
- İbnü'l-Ezrak, *Mervani Kürtleri Tarihi*, çev. M. E. Bozarslan, Koral Yayınları, İstanbul 1975.
- İbnü'l-Fuvâtî, *Havâdisü'l-Camia ve't-Tecaribü'n-Nafi'atü'l-Meti's-Sabi'a*, Beyrut 1407.
- İbnü'l-İmâd, *Şezeretü'l-Zehab fi Ahbar men Zehab*, nşr. Abdülkadir el-Eznavut-Mahmud el-Eznavut, I-IX, Dımaşk-Beyrut [t.y.].
- İdrisî, *Nüzhetü'l-Müştâk*, I-II, Beyrut 1989.
- İstahri, *Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memalik*, nşr. M.J. de Goeje, Leyden 1927.
- Kalkaşandî, *Subh el-Aşâ fi Sinâat el-İnşâ*, I-XIV, Kahire 1913-1920.
- Kamalov, İlyas, "Moğol İstilası ve Anadolu Kültüründeki Etkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 140, Ankara (2002), s. 167-182.
- Kiragos, *Vakayiname*, çev. Hrand D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Daktilolu Tercüme Eserler (nr. 0027).
- Makdisî, *Ahsenü't-Takasim fi Marifetü'l-Ekalim*, nşr. M.J. de Goeje, Leyden 1877.
- Makrizî, *Kitabu's-Sulûk li Marifet'ud-Duvel Mulûk*, I, nşr. Mustafa Ziyade, Kahire 1956.
- Mhithar, *Vakayiname*, nşr. M.Brosset, Snt-Petersbourg 1869.
- Mirhond, *Ravzatü's-Safa*, nşr. AbbasPerviz, I-XII, Tahran 1375.
- Nesevî, *Siretü Celâleddin Mengüberti*, nşr. Hafız Ahmed Hamdi, [y.y.] [t.y.]; *Siretü Celâleddin Mengüberti*, nşr. Mücteba Mînuvî, Tahran 1986; *Siretü Celâleddin Mengüberti-Histoire Du Sultan Djelaled-DınMankobirti*, Fransızca çev. O.Houdas, Paris 1895; *Siretü Celâleddin Mengüberti*, çev. Necim Asım, İstanbul 1934.
- Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, I-XXXI, nşr. M. Mustafa Ziyâde, Kahire 1990.
- Orbélian, *Histoire de la Siounia*, nşr. M. Brosset, St. Péttersburg 1864.
- Önkâl, A., "Bekir b. Vâil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, V, (1992), s. 362-363.
- Reşidüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, nşr. Behmen Kerimî, I-II, Tahran 1374; *Câmiü't-Tevârih*, nşr. E. Blochet, London 1911; *Câmiü't-Tevârih*, Arapça çev. Muhammed Sadık Neşat-Fuad Abdulmitus-Seyyad, I-II, Kahire [t.y.].
- Sabbâğ, Abbas, "Mirahûr" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXX, (1992), s. 141.
- Schleifer, J., "Bakr b. Vâil", *İslam Ansiklopedisi*, II, (1979), s. 454-458.
- Sevim, Ali, "Diyarbakir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması", *Atatürk Konferansları 1971-1972*, Ankara1975, V, s. 298 – 307.

- Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-a'yân*, haz. James Richard Jewett, VIII, Chicago 1907.
- Sobernheim, M., "Hamdaniler", *İslam Ansiklopedisi*, V/1, (1987), s. 179-182.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları, İstanbul 1999.
- _____, "Ağaçeriler", *Bellekten*, XXVI/103, (1963), s. 521-528.
- Tomar, Cengiz, "İbn İlamış'ın Hilyetüs-Seriyyîn min Havadissi'd-Düneysîriyyîn Adlı Eserine Göre Artuklular Döneminde Düneysir'de İlim Hayatı", *Artuklular*, II, Mardin 2007, s. 1-8.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004.
- _____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyinamesi (952-1136) ve Papaz ve Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant Andresyan, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2000.
- Vardan, "Türk Fütühat Tarihi", Türkçe çev. Hrand D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, 1, İstanbul (1937), s.154-255.
- Yafî'i, *Miratü'l-Cinan ve İbretü'l Yakzan Ma'rifema Yu'tebermin Havadis ez-Zaman*, I-IV, nşr. Halil el-Mansur, Beyrut 1997.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Beyrut 1977.
- Yunîni, *Zeyl Miratu'z-Zaman*, I-III, Haydarabad 1955.
- Yuvalı, Abdulkadir, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve Moğollar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 38, Ankara (1985), s. 90-101.
- _____, "Moğol Harekâtının Anadolu'nun Demografik ve Dini Yapısı Üzerindeki Etkileri", *Erdem*, IX/27, Ankara (1997), s. 12-88.
- Zehebi, *Düvelü'l-İslam*, nşr. Hasan İsmail Merket-Mahmud el-Ernaut, II, Beyrut 1999.
- _____, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, nşr. Ömer Abdüsselam Tedmuri, XLV, Beyrut 1997.
- Zekeriya Kâzvinî, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut 1960.